

II. Meşrutiyet'in İlanının Irak'taki Yansımaları

Davut HUT

Dr., Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi

Özet

Bu makale, II. Meşrutiyet'in ilanının Irak'taki yansımalarını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu vesileyle, Irak'ta meydana getiren Bağdat, Musul ve Basra vilayetlerinden bazı kesitler sunulmuştur. Meşrutiyet'in ilanı, Irak vilayetlerinde genel olarak kuşkuyla ve istenmeyen bir durum olarak karşılanmıştır. Beliren karmaşa ve gerginlik ise, Irak'ta emniyet ve asayiş bozan bazı önemli siyasal ve toplumsal olaylara yol açmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bağdat, Musul, Basra, II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti.

II. MEŞRUTİYET'İN İLANI, devlette ve toplumsal hayatta önemli siyasî ve sosyo-kültürel gelişmelere yol açtı. Bununla birlikte, temelde siyasî nitelik taşıyan bu gelişmenin, merkezde yarattığı etkilerden başka, Osmanlı taşrasını oluşturan vilayetlerdeki yansımaları da önem taşımaktadır. Zira, bu alanda ortaya konacak veriler, imparatorluğun geneli için de bazı değerlendirmeler yapmamıza imkan vermektedir. Buradan hareketle, makalemizde, II. Meşrutiyet'in ilanının, Irak'taki yansımaları ve bununla bağlantılı olarak devlet ve toplum hayatında yarattığı tepkiler incelenmiştir. Bu tepkiler incelenirken, sözkonusu dönemde Irak'ı oluşturan üç önemli merkezden, Bağdat, Musul ve Basra vilayetleri ile Şii kentleri Necef ve Kerbela'dan bazı kesitler

sunulmuş ve ayrıca, konuyla doğrudan ilgisi olması hasebiyle, buralardaki İttihatçı örgütlenmeler ve faaliyetlerden de bahsedilmiştir.

Bağdat Vilayeti'ndeki Yansımalar

İslam dünyasının önemli ilim ve kültür merkezlerinden biri olan Bağdat'ın birçok açıdan, Irak'ın merkezi olduğu söylenebilir.¹ Bununla bağlantılı olarak şehrin, bölgedeki siyasi gelişmelerde kilit bir role sahip olduğu görülür. II. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllarda, Bağdat merkez, Divaniye ve Kerbela sancaklarından oluşan Bağdat Vilayeti'nin nüfusu yaklaşık 1.300.000 idi.² Aynı dönemde, takriben 150 bin nüfusun yaşadığı Bağdat şehrinde ise, Müslümanlardan başka farklı ırk ve mezheplerde olmak üzere Hıristiyan ve önemli sayıda Yahudi de mevcuttu. Öte yandan, hem Irak vilayetlerinin, hem de genel olarak Arap topraklarının doğal yönetim merkezi olan Bağdat, 6. Ordu'nun burada bulunması sebebiyle, askerî ve siyasî açılardan da özel bir konuma sahipti.

İttihatçılık konusunda ilk ciddi yapılanmaların Balkanlar'da ortaya çıkmasına rağmen, bölgede görev yapan subay ve memurlar ile gönderilen sürgünler sayesinde İttihatçıların fikirleri, Hicaz, Bağdat, Suriye ve Trablusgarp gibi Arap vilayetlerinde de yayılma ve gelişme gösterdi.³ Nitekim Jön Türklerin muhtelif yerlerdeki faaliyetleri, Arap vilayetlerinde de yakından izleniyordu.⁴

İttihatçılık faaliyetleri açısından Bağdat önemli bir merkez⁵ olmasına rağmen, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) Irak'taki ilk

1 Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı*, Dersaadet 1313, s. 181; M. Cavid Baysun, "Bağdad", *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi (İ.A)*, II, 195.

2 Tüccarzâde İbrahim Hilmi, *Umumi Cep Atlası*, İstanbul 1328, s. 38.

3 Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, çev. Türkan Yöney, İstanbul 2003, s. 53-54.

4 Ahmed Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İstanbul 1948, s. 185-86.

5 Irak'taki faaliyetler içinde, 6. Ordu Kumandanı Müşir Recep Paşa'nın Bağdat'taki icraatları (1893-1898), daha sonraki İttihatçı örgütlenmelere zemin oluşturmak ve nüve teşkil etmek bakımından özel bir yere sahiptir; bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE), nr. 15/170, 27 Safer 1316/17 Temmuz 1898; YEE, nr. 15/171, 27 Safer 1316; Mahmud Nedim Kerkük, *Hatıratım*, haz. Ali Birinci, Ankara 2002, s. 45, 61, 69, 71-72.

şubesi, Iraklı subay Raşid el-Hoca tarafından Basra'da kuruldu, Bağdat ve Musul'daki şubeler ise daha sonra teşkil edildi.⁶

Bu yıllarda, Arap vilayetlerinde teşkilatlanan "hücre tipi" yapılardan biri de Bağdat'ta bulunuyordu. İTC'nin Bağdat şubesi on iki kişi tarafından kurulmuş, şehirdeki hücre bilahare genişleterek, aralarında sadece eski tıbbiye öğrencisi Salih Dilaver Bey'in⁷ gerçek ismini bildiğimiz on iki kişiden oluşan bir şubeye dönüşmüştü.⁸ Bağdat örgütlenmesi; Musul ve Diyarbakır'da da yan şubeler tesisine girişerek bunda başarılı olmuş ve bu arada *Terakki ve İttihad Cemiyeti Umur-ı Dâhiliye Şubesi* ile teması sürdürmüştü.⁹ II. Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce ise, Babanzade Hamdi Bey ve Dr. Süreyya gibi İttihatçılar, Bağdat'ta tutuklanarak İskenderun'a sürgün edildiler.¹⁰ Anlaşıldığı kadarıyla Jön Türk faaliyetleri bu dönemde yoğunlaşmış ve dolayısıyla, şehirdeki ko-
vuşturmalar da sıklaşmıştı.

İngiliz konsolosu Ramsay, 17 Ağustos 1908 tarihli raporunda, İTC Bağdat şubesinin durumu ve üyeleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedir. Buna göre, şehirdeki İTC kulüp ve komitesi oldukça farklı profilde insanlardan oluşuyordu. Bağdat'taki İttihat ve Terakki Kulübü, politika dışı ve sosyal amaçları olan saygıdeğer ve etkin kişilerden müteşekkildi. Kulüple ilgili olarak çizilen böyle bir panorama, kulüp yöneticilerinin tamamının sivil idareci ve memurlardan ibaret olmasıyla da ilgiliydi.¹¹

6 Reeva S. Simon, "The Education of an Iraqi Ottoman Army Officer", *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi vd., New York 1991, s. 161.

7 Üyelerden Salih Dilaver, Mekteb-i Tıbbiye'nin son sınıf öğrencisi iken "muzır faaliyetlerinden" dolayı 1905'te Bağdat'a sürgün gönderilmişti. Dilaver, Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte 1908'de İstanbul'a döndü ancak bir ay sonra hastalanarak öldü; bkz. *Şûrâ-yı Ümmet*, nr. 140-42 (22 Şevvâl 1326/16 Kasım 1908), s. 6.

8 Kurucu on iki kişiden altısı, vilayet ileri gelenlerinden yerli üye, diğer altısı da bürokrat (doktor, veteriner cerrah ve subaylar) ve sürgünlerden oluşmaktaydı; bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for A Revolution, The Young Turks, 1902-1908*, Oxford 2001, s. 173.

9 Hanioğlu, *Preparation*, s. 429, dn. 419 ve 421. Ayrıca bkz. "İttihat ve Terakki Cemiyeti Paris Şubesi İle İlgili Gizli Belgeler (1906-1907): Bağdat Şubesi'nin Örgütlenmesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTTD)*, sy. 69 (Ekim 2002), s.77-79.

10 Public Record Office (PRO), Londra, Foreign Office (FO), nr. 195/ 2274, "Political Diary of the Bagdad Residency for the week ending 23nd, 30th March 1908".

11 Buna göre kulüp başkanı, Vilayet Mektupçusu Fehim Bey; başkan yardımcısı, Bağdat Düyûn-ı Umûmiye Nâzırı Mustafa Fehmi Bey ve ♣

Açıkça politik amaç taşıyan İTC Komitesi ise, belli bir yapıyı yanıtımdan uzaktı. Şube yöneticileri ve başlıca üyelerin, bir Ermeni öğretmen dışında, askeri sınıftan oluşu ise dikkat çekicidir.¹² Şubenin başkanı olan Mirliva Neşet Paşa, görevi ve rütbesi itibarıyla 6. Ordu içinde “ikinci adam” konumdaydı. Ancak, konsolosa göre Neşet Paşa, tanınmayan ve sevilmeyen bir kişiydi ve sadece kendi etrafındakileri memnun etmek için çalışıyordu.

Hemen hemen aynı tarihlerde verilen bir diğer listede ise, şubenin yönetici kadro dışındaki asker, sivil ve eşraftan olan üyeleri ayrıntılı olarak sıralanmıştır: Buna göre, Vilayet Mektupçusu, Düyyûn-ı Umûmîye Nazırı, diğer resmî dairelerin müdür ve memurları ile 6. Ordu mensubu birçok subay ve komutan, mahkeme üyeleri vb. çok sayıda resmî görevli, bu tarihlerde İTC Bağdat şubesinin üyeleri arasında yer alıyordu. Bu şubede ayrıca, şehrin ileri gelenleri arasında yer alan avukat, öğretmen, tüccar ve geniş toprak sahipleri de faaliyet göstermekteydi.¹³

Osmanlı vilayetlerinin sahip olduğu farklı sosyal ve iktisadî yapılar, Tanzimat’ın ilanında olduğu gibi, Meşrutiyet’in ilanında da farklı tepkilerin gösterilmesine sebep oldu. Bağdat, öncelikle muhafazakâr Müslüman nüfusun yaşadığı, buna karşın Hıristiyan ve özellikle Yahudi nüfusun da önemli oranda meskûn olduğu¹⁴ bir

kâtibi ise, Reji İdaresi Nâzır Muavini Seviyan Bey idi. Konsolos, yukarıdaki isimlerden her üçünün de eğitim ve kapasite bakımlarından vassat özelliklere sahip olduğunu belirtir. Ayrıca, kulübün politik hedefler için organize olmuş gibi görünmemesine rağmen, iyi bir çaba gösterebileceği düşünülmektedir (PRO, FO, 195/2275, nr. 756: Bağdat Başkonsolosu Binbaşı Ramsay’dan Hindistan Hükümeti Dışişleri Sekreteri Butler’a, Bağdat, 17 Ağustos 1908).

12 Bağdat Komitesi’nde yer alanlar şunlardı: 6. Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Mirliva Neşet Paşa (Başkan); Topçu sınıfından Tahsin Bey ve Mustafa Bey; 6. Ordu kurmay heyetinden Erkân-ı Harbiye Kolağası İsmail Hâdi Bey; Mekteb-i Harbiye’den Tabip Yüzbaşı Sami Efendi ve Kolağası Hasan Bey; Hristiyan mektebi öğretmenlerinden Ermeni Mihran Bey (aynı vesika).

13 PRO, FO, 195/2275, “Committee of Union and Progress (Bagdad Branch)”, Ağustos 1908; FO, 195/2275, nr. 756: Ramsay’dan Butler’a, Bağdat, 17 Ağustos 1908.

14 Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800–1914*, Oxford 1988, s. 124. Yahudilerin kendi kaynakları ve İngiliz konsolosluk raporlarına göre Bağdat’taki Yahudi nüfusu 40-50 bin civarındaydı ki, bunun büyük bir kısmı Bağdat şehrinde yaşıyordu; bkz. Elie Kedourie, “The Jews of Baghdad in 1910”, *Middle Eastern Studies (MES)*, vol. 7, nr. 3 (Octo- ❖

yerdi. Ayrıca, eşraf ve aşiretlerin toplumsal hayatta sahip olduğu nüfuz ve etkinlik, sosyal ve iktisadî yapıyı şekillendiren diğer önemli unsurlardı.

Bağdat'taki İngiliz konsolosu Ramsay'ın 3 Ağustos 1908 tarihli raporuna göre, seçimlerin yapılıp Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılacağına ilan edilmesi, merak uyandırmakla birlikte en ufak bir heves ve coşkunluk yaratmamıştı.¹⁵ Bu dönemi bizzat yaşamış olan Iraklı tarihçi Abbas el-Azzavî ise,¹⁶ meşrutiyet ilan edildiği zaman, ahalinin bu yönetim hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığını belirtir. Nitekim ona göre, yeni idarenin sağlayabileceği faydalardan haberdar olan az sayıdaki insan dışında, kâhır ekseriyet hemen her şeyden habersizdi. Çoğunluk, şeriat varken anayasa veya anayasal haklara bel bağlamanın önemsiz olduğunu düşünüyor ve yeni yönetimi, yabancılar için sadece bir "müdahale" aracı olarak görüyordu. Bu bakımdan halk, kendilerini gayrimüslimlerle eşit sayacak "özgürlük" dışındaki herhangi bir şeyle ilgilenmiyordu. Dolayısıyla Müslüman ahali, Tanzimat'la birlikte yaşanan "kötü" tecrübeyi yeniden amaçlayan bu girişime iyi gözle bakmıyor, yeni rejime karşı şüpheyne yaklaşıyordu.

Bu şüphenin sebepleri arasında; İTC temsilcilerinin ve fikirlerinin tam olarak bilinmemesine ilaveten, cemiyete hakim unsurun Türkler olmasının yanında Yahudilerin de ikinci derecede söz sahibi olması gibi unsurlar vardı.¹⁷ Halk şüphe duyduğu meşrutiyeti istemese de, Bağdat'taki askerî yetkililere göre Irak ordusu, meşrutiyet yönetimine karşı itaatkâr bir vaziyetteydi.¹⁸

İTC taraftarlığı bu dönemde yükselen bir değer, karşıtlığı ise bir tepki olarak ortaya çıktığı için, bazı şiddet boyutlu girişimler de kendini göstermişti. Bunda, II. Abdülhamid dönemi eşraf siyaseti uygulamalarının tersine olarak beliren İTC politikalarına karşı, eşrafın kendi arasında gruplaşmaya ve örgütlenmeye, bu şekilde

ber 1971), s. 265. Osmanlı resmî kaynaklarında ise, büyük çoğunluğu şehir merkezinde yaşayan Yahudilerin, yaklaşık 25 bini şehir merkezinde olmak üzere, 30 bin civarında bir nüfusa sahip olduğu belirtilmiştir; bkz. *Bağdat Vilayeti Salnamesi*, sene 1325, s. 345.

15 Elie Kedourie, "The Impact of the Young Turk Revolution on the Arabic-speaking Provinces of the Ottoman Empire", *Arabic Political Memoirs and Other Studies*, London 1974, s. 129.

16 Kedourie, "The Impact...", s. 140.

17 Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 42.

18 Kedourie, "The Impact...", s. 139.

İTC ile mücadele yolları aramaya başlaması¹⁹ da etkili olmuştu. Böylece Bağdat'taki ilk muhalif grup, Bağdat Nakibüleşrafı Seyyid Abdurrahman el-Geylanî²⁰ ve ailesinin çevresinde şekillenmişti. Bu sırada İTC Bağdat şubesi, nakibüleşrafın vilayet idare meclisine daimî üye olarak katılmasına da itiraz etmekteydi.²¹ Neticede, Seyyid Abdurrahman ve ailesi, komiteye katılma konusunda tehdit edilip -muhtemelen şehirdeki İttihatçıların girişimiyle- evinin önünde ona karşı bir gösteri tertiplenmişti.²² İTC'ye karşı eşrafın başını çektiği muhalefetin diğer bir yansıması da, yine İTC'ye muhalif olarak ortaya çıkan Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın desteklenmesi ve kısa zamanda Bağdat ve Basra'da şubelerinin açılması (1911) şeklinde belirmişti. Bu alandaki bir başka girişim de, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Bağdat ve Basra şubelerinin açılması idi (1912).²³

Öte yandan, Meşrutiyet'in ilanı üzerine halkın, Ane kasabasındaki kaymakamlık önünde, "kendi kendilerini yönetme" isteğiyle toplanmasının askerî tedbirlerle önlenmeye çalışılması, altı kişinin ölümüne sebep oldu.²⁴ Bununla birlikte, Bağdat ve diğer Arap vilayetlerindeki pek çok gösterinin, sadece subay ve memurlar tarafından yapay olarak düzenlenmiş basit halk toplantıları olduğunu düşünmek de yanlış olur. Zira, çoğu meşrutiyetin ne olduğunu anlamamış olsa da bu gösteriler, mevcut düzenin rüşvet, yolsuzluk ve suistimal gibi kronik hastalıklarına karşı duyulan rahatsızlıkların açığa vurulmasına imkân sağlamıştı.²⁵

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, ilk heyecan geçtikten sonra, olağan yerel siyasî çatışmalar tekrar sahneye çıktı ve mahallî şubeler saldırı hedefi haline geldi. Nitekim Bağdat'ta, meşrutiyetin "eşitlik" mesajıyla cesaretlenen Yahudilerin bağımsız tavırlarından

19 Gökhan Çetinsaya, "Irak: XIX. Yüzyıl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIX, 94.

20 1841'de Bağdat'ta doğan Seyyid Abdurrahman el-Geylanî, geleneksel dinî eğitim aldı. Kadirî şeyhi ve Bağdat nakibüleşrafı olarak şehirde büyük bir nüfuza sahipti. Irak'taki monarşi yönetiminin ilk başbakanı olarak 1921-1922 yıllarında başbakanlık yaptı; bkz. Hanna Batatu, *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq*, Princeton 1978, s. 155, 158, 175, 180-1.

21 Batatu, *a.g.e.*, s. 171, dn. 114.

22 Kedourie, "The Impact...", s. 136.

23 Çetinsaya, *a.g.m.*, s. 94.

24 Kedourie, "The Impact...", s. 138.

25 Kayalı, *a.g.e.*, s. 69.

ötürü, yerel İTC suçlanmış,²⁶ bu da, aşağıda ayrıntıları verilen bir dizi karışıklıklarla birlikte Yahudilere saldırıların ortaya çıkmasına neden olmuştu.

İTC, Meclis-i Mebusan seçimlerine hazırlık olmak üzere, Ekim 1908'de Bağdat'a bir heyet gönderdi. Cemiyetin İstanbul'da önde gelen sivil temsilcilerinden biri olan Babanzade Hamdi, diğer iki temsilciyle birlikte bu heyeti oluşturuyordu. Bağdat'taki İttihatçı sempatanları, bu ekibe gösterişli bir karşılama düzenledi. Bu sırada, çok sayıda Yahudi seyirci de orada bulunuyordu. Kısa süre sonra, Bağdat'taki İttihatçılardan Mahmud Şükrü el-Alusi²⁷ ve ünlü şair Maruf er-Rusafi²⁸ gibi kişiler de dâhil olmak üzere, yerel İTC komitesinin gittiği Vezir Camii'nde, Yahudilerin de katıldığı bir toplantı düzenlendi. Burada, vaazın ve Kur'an okunmasının bitmesi beklenmeyerek,²⁹ meclise seçilecek parlamenterlerin sahip oldukları nüfuz ve varlıklarından ziyade iyi niteliklerinin dikkate alınması gerektiğine dair bir beyanname okundu. Bu toplantıdan az önce de, önde gelen bir İttihatçı olan Vilayet Mektupçusu Fehim Bey, Ramazan ayı olmasına rağmen, sigara içerken görülmüştü.

Bütün bu gelişmeler, "Meşver"³⁰ adıyla bilinen bir örgütü kuran

26 Kayalı, *a.g.e.*, s. 72.

27 Bağdathı ünlü âlim ve ileri gelen bir ailenin mensubu olan Seyyid Mahmud Şükrî el-Alusî, II. Abdülhamid tarafından, bâtil inanışlar üzerindeki eleştirileri ve sultana karşı fesat hareketlerini kışkırtma iddiasıyla 1902 yılında Bağdat'tan sürgüne gönderildi; bkz. Batatu, *a.g.e.*, s. 154, 166. O da, Abdülkadir el-Hudeyrî gibi, 1908 sonrasında İTC'nin ateşli taraftarlarından oldu; bkz. Kedourie, "The Impact...", s. 126, 128.

28 Bağdat'ta rüşdiye mektebi muallimliği yapan ünlü şair Rusafi, 1908 ihtilalinden sonra, Türk-Arap yakınlaşmasına katkıda bulunmak ve Arapça bir gazete neşretmek üzere İstanbul'a gider. Buradan Beyrut'a geçtikten sonra tekrar İstanbul'a döner. Bir yıl kadar *Sebilürreşad* gazetesinin editörlüğü ve ayrıca Mülkiye mektebi hocalığı yapar. 1912 yılında Müntefik mebusu olarak seçilip Meclis-i Mebusan'a girer. Bilahare Şam ve Kudüs'te de hocalıklarda bulunur; bkz. S.A. Khulusi, "Ma'ruf er-Rusafi, 1875-1945", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 13, no. 3 (1950), s. 617-8.

29 Süleyman Kâni İrtem, *Meşrutiyet Doğarken, 1908 Jön-Türk İhtilali*, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1999, s. 209.

30 1908'de, İttihatçılara muhalefetin önemli merkezlerinden biri olarak ortaya çıkan Meşver'in kurucuları arasında, hepsi de "seyyid" unvanına sahip olan Abdurrahman en-Nakib, İsa el-Cemil, Abdurrahman el-Cemil, Abdullah el-Haydarî ve Abdurrahman el-Haydarî gibi Bağdat'ın ileri gelen isimleri bulunuyordu; bkz. Batatu, *a.g.e.*, s. 166. İsa el-Cemil'in kuruluşunda başrol oynadığı "Meşver" (İstişare) adın- ❖

İsa el-Cemil³¹ ve İTC'ye muhalefetin sembol isimlerinden biri olan Nakibüleşraf Seyyid Abdurrahman'ın da dâhil olduğu birkaç ileri gelen tarafından şiddetli bir şekilde protesto edildi. Meşver üyeleri, Vezir Camii'nin, çok sayıda gayrimüslimin varlığıyla kirletildiğini ve ayrıca Kur'an'a saygısızlık yapıldığını iddia etmekteydi. Bu sırada, örgüt üyelerinden bazıları ise, yetişkin halkı, çocukları ve gençleri toplayıp bir gösteri yapmaya teşvik ediyordu. Neticede büyük bir kalabalığın, vilayet konağına giderek mektupçunun azledilmesini istemesi üzerine, vali vekili Nazım Paşa da bu isteklere boyun eğmek zorunda kaldı. Meşver üyeleri ve kalabalık tarafından gözdağı verilen Nazım Paşa, Vezir Camii'ndeki toplantıda bulunan ve aynı zamanda İttihatçı taraftarı *Rakip* gazetesini neşreden Abdüllatif Sanayan'ı tutuklatıp hapsedirdi. Böylece iyice cesaretlenen kalabalık, camideki varlıkları sayesinde dine saygısızlık yapıldığı suçlamasıyla, Bağdat'ın varlıklı ve geniş bir cemaati olan Yahudilere saldırmaya başladı.³² Bağdat Yahudilerine karşı girişilen "sindirici" nitelikteki bu hareketler, ancak 1908 Kasım'nda etkisini kaybetti.³³

daki bu örgüt, bazı subay ve ordu birliklerinin de desteğini sağlamıştı. Bu "yıkıcı" örgütün, bağımsız bir Arap krallığı kurmak üzere, Arabistan'daki kabilelerle temas halinde olduğu da söyleniyordu; bkz. Kaya-
lı, *a.g.e.*, s. 83.

31 Bu sırada İTC Bağdat şubesi, Seyyid İsa el-Cemil'in Bağdat Belediyesi'ne reis olarak atanmasını istemiyordu ve Bağdat Naibi Seyyid Necmeddin Haydar'den, İsa el-Cemil'i bu makamdan uzaklaştırmasını talep etmişti; bkz. Batatu, *a.g.e.*, s. 171, dn. 114.

32 Babanzade Hamdi ekibini karşılayanlar içinde Yahudiler de yer aldığından, İTC sempatisizliğiyle suçlanmaktaydılar. Çarşıda ve hükümet konağındaki nümayişlerden sonra saldırılar başlamıştı. Hıristiyanlar ve özellikle Yahudilerin abaları, fesleri, saatleri, keseleri ve eşyaları yağmalanıyordu; bkz. İrtem, *a.g.e.*, s. 210. İngiliz elçisi Sir Gerard Lowther, Edward Grey'e gönderdiği 13 Ekim 1908 tarihli raporunda; Bağdat'ta Türklerle Araplar arasında sürtüşmeler meydana geldiğini, fakat durumun yavaş yavaş düzelmeye başladığını bildirmekteydi; bkz. Kurşun, *a.g.e.*, s. 41. 19 Ekim 1908 tarihli İngiliz konsolosluk raporunda da, şehirde ciddi karışıklıklar yaşandığı ve Yahudilerin bundan oldukça muzdarip olduğu kaydedilmiştir (PRO, FO, nr. 195/2275, "Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 19th October 1908").

33 PRO, FO, nr. 195/2275, "Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 2nd November 1908". Meşrutiyet'in ilanından sonra Yahudilere karşı gelişen hareketler, Ekim 1908 ortalarında etkisini kaybetti. Genel asayişin sağlanarak, saldırılara önyak olanların yakalanması ve muhakemelerine başlanması üzerine ise, hahambaşı ➤

Gelişmelerden anlaşıldığı kadarıyla, Jön Türkler içinden Meşrutiyet'in ilanından dolayı "eşitlik" iddiasında olan Yahudilere karşı, üstünlüklerinin tehlikede olduğunu düşünen muhafazakâr bir grup ortaya çıkmış³⁴ ve bu da Bağdat'ta düzen ve asayişin büyük oranda bozulmasına neden olmuştu.

Şiddet içerikli ve toplumsal nitelik taşıyan bu hadiselerden başka, Meşrutiyet aleyhinde faaliyet gösteren bazı önemli kişiler de sözkonusuydu. Bunlardan biri olan Bacalanlı Mustafa Paşa;³⁵ İran ve Rus tüccar kervanlarının mallarını gasp ettiğinden dolayı Bağdat'a aldırılmış ancak Meşrutiyet'in ilanı üzerine güneydeki Hanikin'e giderek burada eski nüfuzunu kazanmaya ve yeni rejim aleyhinde olarak hükümet işlerine karışmaya başlamıştı.³⁶ Kuşkusuz bu tür hareketler, özellikle aşiretlerin de dâhil olduğu ciddi karışıklıklara neden oluyordu. Bu da doğal olarak Bağdat Vilayeti'nde emniyet tedbirlerinin artırılması konusunu gündeme getirmekteydi.³⁷

teşekkürlerini bildirmişti (BOA, Bâbîâlî Evrak Odası (BEO), Vilayetler Gelen-Giden Defterleri (VGG.d), def. nr. 256, (Bağdat-Gelen), nr. 158, 2 Teşrinievvel 1322; nr. 160, 7 Teşrinievvel 1324/20 Ekim 1908; nr. 167, 3 Şubat 1324).

34 İngiliz konsolosunun ifade ettiği bu hisler, Jön Türklerin İslam dini konusunda hassas olmadıklarına dair oluşan bir kanaat tarafından da şiddetlendirilmişti. Zira birçok kişi, Jön Türklerin kendi politik düşüncelerini, dinin emirlerinden daha önemli gördüğünden korkuyordu. Neticede Yahudiler, yönetici irka ve hâkim dine saygı göstermeye ihtiyaç duymayacak bir eğilim göstermeye başlamıştı. Bu doğrultuda, kalabalığın amacı da, Yahudilere gösterilen saygıyı azaltmak ve aynı zamanda İttihatçılara da bir ders vermektir; bkz. Kedourie, "The impact...", s. 141-142.

35 İngiliz istihbaratına göre, Bacalanlı Mustafa Paşa, idarecilik yaptığı Bedran ve Aziziye bölgelerindeki Kürtler ve Araplar hakkında çok geniş bilgilere sahipti. Osmanlı karşıtı bir duruş sergiledi ve zaman zaman isyan ettiğinden sürgüne gönderildi. Birinci Dünya Savaşı esnasında İngilizleri destekledi; bkz. Bülent Özdemir, *İngiliz İstihbarat Raporlarında Fişlenen Türkiye*, İstanbul 2008, s. 130.

36 BOA, Dâhiliye Nezareti Muhaberat-ı Umûmiye İdaresi (DH.MUI), nr. 66-1/13, 5 Safer 1328/16 Şubat 1910.

37 Nitekim, Hıta-i Irakiye civarındaki aşiretlerin ve göçebe halkın huzursuzluklar çıkarması üzerine, Hıta-i Irakiye'deki asayişin sağlanması için aşiretlerin teftişi, ellerindeki silahların toplanması ve ayrıca Bağdat'taki polis gücünün artırılması istenmişti; bkz. Selçuk Duman, "II. Meşrutiyet'ten Krallığa Irak ve Aşiretlerin Tutumu", *Irak Dosyası I*, yay. Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, İstanbul 2003, s. 306-7, 309.

Diğer yandan, Meşrutiyet'in ilanı sonrasında gelişmelerde, cemiyetin "Bağdat'taki ayakları" diyebileceğimiz bazı önemli isimlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlardan, Bağdat mebusu Babanzade İsmail Hakkı, Süleymaniye merkezli Kürt Baban Ailesi'nin İttihatçı kimliğiyle ön plâna çıkan bir üyesiydi.³⁸ Kendisi, daha mecliste tartışması yapılırken, İngiliz Lynch Kumpanyası'na Dicle ve Fırat nehirlerinde gemi işletme imtiyazının verilmesi aleyhindeki protesto gösterilerinde (Lynch meselesi: Kasım-Aralık 1909), diğer Arap mebuslarıyla birlikte en ön safta yer aldı.³⁹ İTC'nin Bağdat'taki gelişmelerde öne çıkan üyelerinden bir diğeri ise, Sason Hasgayl Efendi'ydi.⁴⁰ Yahudi banker olan Hasgayl Efen-

38 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908–1914*, çev. Nuran Yavuz, İstanbul 2004, s. 128. Babanzade İsmail Hakkı, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından yapılan seçim neticesinde, Bağdat mebusu oldu; bkz. Feroz Ahmad-Dankwart A. Rustov, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi (GDAAD)*, IV-V (1975–1976), s. 283. Bir yandan da gazeteciliğe devam eden İsmail Hakkı, 1908 yılında, Beyrut'tan Basra'ya kadar bir seyahat gerçekleştirerek, temsil ettiği yörenin insanların hayat şartlarını, problemlerini, sosyal ve siyasal meselelerini gözlemledi. Bu gözlemlerini, saptamalarını ve önerilerini mektuplar halinde kaleme alarak yine, siyasi makaleler yazdığı Tanin gazetesine göndererek yayınladı. Suriye, Bağdat ve Basra vilayetlerinin 1908'deki siyasî, iktisadî ve sosyal durumları hakkında önemli müşahede ve bilgiler veren bu mektuplar, *Irak Mektupları* (İstanbul 1329) adıyla kitap olarak da neşredildi.

39 Ahmad, *a.g.e.*, s. 92, dn. 10. İTC Bağdat şubesi, bu sorun baş gösterdiğinde, valiyle görüşmek ve verilen imtiyazı başta tüccarlar olmak üzere bütün Bağdatlılar adına protesto etmek amacıyla, ağırlıklı olarak tüccarlar ve Yahudilerden oluşan bir komite de oluşturmuştu. Bu komite; Hayyatzade Abdulcafer (Hıristiyan, avukat), Menahem Salih (Yahudi avukat, geniş arazi sahibi), Yahuda Zuluf (Yahudi tüccar), Vefik Bey (Gümrük müdürü) ve Yusuf Şantub'dan (Yahudi tüccar) oluşuyordu; bkz. Mahmoud Haddad, "Iraq Before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottomanism", *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi vd., New York 1991, s. 122. Lynch Kumpanyası lehinde tam bir tekel yaratacak bu imtiyaza en güçlü tepkiyi, kuşkusuz bundan en çok etkilenecek olan Bağdatlı tüccarlar vermişti. Yahudilerin çoğunluğunu oluşturduğu bu sınıfın en nüfuzlu olanlarından biri de, Sünni tüccar Abdülkadir el-Hudeyrî idi. Lynch krizi esnasında ahalinin temsilcisi olan Hudeyrî, 1908 devrimi sonrasında İttihatçıların Bağdat'taki en üst düzey mensuplarından biriydi; bkz. Batatu, *a.g.e.*, s. 314; Haddad, *a.g.m.*, s. 124.

40 Batatu, *a.g.e.*, s. 275; Haddad, *a.g.m.*, s. 129.

di, 1908'den itibaren Meclis-i Mebusan'da uzun yıllar Bağdat mebusu olarak görev yaptı.⁴¹

Meşrutiyetin ilanının genelde “olumsuz” denilebilecek yansımalarına karşın, pek çok yerde olduğu gibi, Bağdat'ta da kültür ve fikir hayatını canlandırdığını söyleyebiliriz. Nitekim, İttihatçıların, fikirlerini yaymak ve taraftarlarını çoğaltmak gayesiyle, Irak vilayetlerinde toplantı ve konferanslar düzenlemesinin yanında, ilan-ı hürriyetten sonra neşredilen gazete sayısında da artış olduğu görülür. Bu alanda, ilk olarak Arapça-Türkçe *Bağdat* gazetesi yayımlandı.⁴² Yine, daha çok cemiyet yanlısı Yahudilerin girişimiyle *Mezopotamya*, *Lisanü'l-Arabî* ve *ez-Zuhûr* adlarıyla gazeteler neşredildi. Ayrıca *Terakki* adıyla bir matbaa kuruldu.⁴³ Ancak Jön Türklerin bu ve benzeri bütün çabalarına rağmen, Bağdat'ta İttihatçı aleyhtarlığı fazlaydı.⁴⁴ Nitekim, İTC yönetiminin ağırlığını hissettirdiği yıllarda bile, cemiyet muhalifi Arap milliyetçi örgütleri şehirde boy göstermeye başlamıştı.⁴⁵

Musul Vilayeti'ndeki Yansımalar*

İTC'nin, Irak'ın bir diğer önemli merkezi olan Musul Vilayeti'ndeki⁴⁶ uzantıları ve faaliyetleri, Meşrutiyet'in ilanına gösterilen tepkileri analiz etme bakımından önem taşımaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla, Meşrutiyet'in ilanından birkaç ay sonra, Eylül 1908'de, Musul'da “Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti” şubesi kurulmuş durumdaydı.⁴⁷ Şehirdeki İngiliz Konsolosu Wilkie Yo-

41 Ahmad-Rustov, a.g.m., s. 283.

42 Simon, “The Education of an Iraqi Ottoman Army Officer”, s. 161.

43 BOA, DH.MUİ, nr. 1-1/81, 15 Şaban 1327; DH.MUİ, nr. 5-2/7, 22 Şaban 1327; Dâhiliye Nezareti Mektûbî Kalemi (DH.MKT), nr. 2776/71, 3 Rebiülevvel 1327.

44 Ahmad, a.g.e., s. 193.

45 1913 Ekimi'nde Aziz Ali el-Mısırî tarafından İstanbul'da kurulan el-Ahd, başkentteki yaklaşık 500 Arap görevlinin yarısından fazlasını bünyesine alacak kadar büyüyen bir örgüttü. Örgütün, Bağdat ve Musul'da da şubeleri vardı; bkz. Kayalı, a.g.e., s. 201, 210.

* Bu bölüm, *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, (İstanbul 2006) başlıklı doktora tezimizden uyarlanmıştır.

46 Musul Vilayeti, idarî taksimat bakımından Musul, Şehrîzor (Kerkük) ve Süleymaniye sancaklarından oluşuyordu; bkz. Davut Hut, *Musul Vilayeti'nin İdarî, İktisadî ve Sosyal Yapısı (1864-1909)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 59 vd.

47 BOA, BEO, VGG, Musul Gelen 335, nr. 36, 18 Eylül 1324/1 Ekim 1908.

ung'un verdiği,⁴⁸ "komitenin Musul'daki kahvehanelerde halka açık toplantılar yaptığı, fakat itibar ve hürmet görmediği" ne dair bilgilere bakılırsa, şubenin, İnkılab'ın hemen akabinde Ağustos 1908'de, gayri resmî de olsa kurulduğu söylenebilir.

Meşrutiyet'in ilanı, Bağdat'ta olduğu gibi, Musul'un da içinde bulunduğu Arap vilayetlerinde, yer yer farklı tesirler uyandırmakla birlikte, genelde istenmeyen bir durum olarak ve şüpheyle karşılanmıştı.⁴⁹ Zira, daha önce de belirtildiği gibi İTC, ülkenin her tarafında teşkilatlanmış ve fikirlerini açıkça tanıtmış değildi. Ayrıca, cemiyet içinde Yahudiler etkin bir konumdaydı ve bu da Müslümanlar nazarında kuşku ve şüpheleri artırıyordu.

Meşrutiyet'in ilanına gösterilen tepkilerde, mensup olunan din faktörü kuşkusuz önemliydi. Bu cümleden olarak, Musul'da Müslümanlarla gayrimüslimlerin⁵⁰ nüfusu arasındaki yaklaşık 1/10'luk oran düşünüldüğünde, Arap, Kürt ve Türkler'den oluşan Müslüman cemaatini;⁵¹ özgürlük, eşitlik ve parlamentonun yeniden açılması gibi kavramlardan ziyade, kendi konumlarını tehlikeye düşürecek değişikliklerin olmaması ilgilendiriyordu.⁵² Farklı tepkileri beraberinde getiren Meşrutiyet'in ilanı, mevcut toplumsal tabakaları da farklı boyutlarda etkilemişti. Örneğin, Van, Diyarbakır ve Musul'daki Kürt eşrafi, yeni düzenin getirdiklerine bakmak yerine, özellikle Ermeniler karşısındaki baskın durumlarını zora sokacağından endişelenmekteydi. Yine, Musul'da ulema ve eşrafın temsil ettiği seçkin sınıf, yeni durum karşısında statü ve varlıklarının devamı konusunda endişeye düşerken, eski yönetim taraftarları ise güçlerini kaybetmekten korkmaktaydılar.⁵³

Meşrutiyet'in ilanının ilk günlerindeki şaşkınlık ve kuşku ortamı, daha sonra yerini, kötü yönetimi sebebiyle Vali Mustafa Yümnî Bey'in azlinden duyulan sevince bırakmıştı.⁵⁴ Bunun dışında di-

48 PRO, FO 195/2275, "Extract from Mr. Vice Consul Young's report dated 19th August 1908, Mosul".

49 Kayalı, *a.g.e.*, s. 68-73; Kedourie, "The Impact...", s. 124-161.

50 Musul Vilayeti'nde, gayrimüslim topluluklar olarak Keldaniler (Doğu Süryanileri), Nesturiler, Süryaniler, Yakubiler (Kadim-Süryani Ortodokslar) ve Yahudiler yaşamaktaydı. Bu cemaatlerin sosyal ve iktisadi durumları için bkz. Hut, *a.g.t.*, s. 341-353.

51 Vilayetteki Müslüman cemaati oluşturan topluluklar için bkz. Hut, *a.g.t.*, s. 290-341.

52 Kedourie, "The Impact...", s. 142.

53 Sarah D. Shields, *Mosul Before Iraq*, New York 2000, s. 27.

54 PRO, FO 195/2275, "Extract from Mr. Vice Consul Young's report dated 19th August 1908, Mosul".

ğer değişiklikler halkı pek de ilgilendirmiyordu. Nitekim, Konso-
los Young'a göre, sevilmeyen valinin uzaklaştırılması dışında ye-
ni düzene karşı ahali herhangi bir heves içinde değildi. Diğer yan-
dan, II. Abdülhamid, en azından korkunun ve otoritenin simge-
siydi, ancak yeni düzenle birlikte bu da kaybolmuş gibiydi.

Meşrutiyet rejiminin gelmesi, Musullular arasında bazı beklen-
tilerin de ortaya çıkmasına neden olmuştu. Nitekim, kötü yöne-
tim göstermesi üzerine Süleymaniye Mutasarrıfı Ziya Bey'in azli
ve yerine başkasının tayini kararlaştırıldığı bir sırada, Süleymani-
ye eşrafı ve halkı tarafından çekilen bir telgraf ile aslında, yüzyıl-
lardır devam eden kronik bir soruna dikkat çekilmekteydi: Ancak,
“*Mütegalibe ile hempaları olan mahallî hain memurların yerleri-
ne doğru ve namuslu memurların tayin edilerek, kendilerinin da-
hi nimet-i hürriyet ve Meşrutiyet'ten istifade edebilecekleri*” ne da-
ir Süleymaniyeliler'in çektiği bu telgraf,⁵⁵ iyi bir temenniden öte-
ye gitmeyecektir. Zira, aynı şikâyetler belki daha yoğun bir şekil-
de, sonraları da devam etmesine rağmen, bu konuda belirgin bir
iyileşme olmamıştır.

Meşrutiyet'in ilanının; vilayet yönetimi, aşiretler ve cemaatler
üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkileri, aşağıda görüleceği üzere,
aslında oldukça ciddi ve geniş boyutlardaydı. Görevinden azledi-
len Mustafa Yümnî'nin yerine Ağustos 1908'de, Ferik Zeki (Kolaç)
Paşa Musul valiliğine atanmıştı. Yeni vali, İnkılab'ın hemen son-
rasında göreve geldiği için, onun döneminde, vilayet idaresini bo-
zan bazı önemli sorunlar yaşandı. Örneğin, Meşrutiyet'in ilan
edilmiş olması ve İttihatçıların artık bütün imparatorlukta etkisi-
ni artırmaya başlamasına paralel olarak, cemiyetin Musul şubesi
de vilayetin idarî işlerine müdahil olmaya başladı. Bunun bir so-
nucu olarak da, Musul'da birbirine rakip ve birden fazla İTC şü-
besi kuruldu.⁵⁶ Nitekim, yeni Vali Ferik Zeki Paşa, sözkonusu mü-
dahaleler ile birlikte, bu iki ayrı cemiyeti de Saray'a rapor etti.⁵⁷

55 BOA, DH.MUİ 13-1/30, lef 2, 3 ve 4, 7 Ramazan 1327/22 Eylül 1909.

56 M. Şükrü Hanoğlu, “İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *Türkiye Diyanet Vak-
fı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, 481.

57 Vali Zeki Paşa, bu müdahalenin boyutlarını ve vilayetdeki siyasî gelişi-
meleri bir şifre ile ayrıntılı olarak Sadârete rapor etmişti. Buna göre;
Cemiyet, (mahallî) hükümete karşı kısmen kabil-i icra olmayan yükümlülük ve taleplerde bulunuyordu. Bunun üzerine vücut, meşayih
ve seyyidler tarafından “İkinci Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti”
adıyla, birinci cemiyetin müdahaleci hareketlerinin sınırlandırılması-
nı amaçlayan yeni bir cemiyet kurulmuştu. Bu ikinci grup da, Ka- ♦

Mahallî yönetime müdahalelerde bulunan İTC Musul merkezi tarafından Sadaret'e çekilen bir telgrafta; "...(*Mahallî*) hükümetin, hürriyet ve hukuk-ı medeniyelerini mahvetmek maksadıyla, vilayete yaptıkları bir şikâyetten dolayı, kendilerini muhakeme altına almak ve milleti karıştırmak istediğinden" bahisle vilayet idaresinden şikâyet edilmekteydi.⁵⁸ Ancak buna istinaden vilayete gönderilen telgraf ise, o günkü siyasî yapıyı göstermesi bakımından ilginçtir. Buna göre Babîâli, cemiyeti muhatap almamış ve ayrıca vilayeti de, 'bu şekilde cemiyet kurup, hükümet işlerine müdahaleye ve asayiş ihlâle kalkışanlar ile halkı ayaklandıрмаğa önyak olanların tutuklanarak cezalandırılmaları' gerektiği şeklinde uyarılmıştı.⁵⁹ Bu yazışmalar gösteriyor ki, diğer vilayetlerde olduğu gibi, Musul'da da teşekkül eden İTC şubesi, başlangıçta merkezin yönlendirmesiyle değil, bazı gönüllü subayların bağımsız bir hareketiydi. Aynı subaylar Meşrutiyet'in ilanını fırsat bilerek, Meşrutiyet'in tatbik edilmesi gerekçesi ile yerel hükümet işlerine müdahaleye başlamışlardı.

Gelişmeler üzerine İTC merkezi de kendilerini halka tanıtmak ihtiyacı duymaya başlamıştı. Bu çerçevede 1908 Ekimi'nde,

nun-ı Esasî hükümlerini korumak ve hükümete yardım etmek düşüncesindeydi. Ancak birinci cemiyet, işi ileriye götürerek, bazı memurların işten el çektirilmelerini istemeye başlamıştı. Bu istekleri gerçekleşmeyince, yüzlerce kişi telgrafhaneye koşarak asayiş ihlal ve telgrafhaneleri işgal ederek buradaki memurları tehdit etmekteydi. İkinci cemiyet ise, bu gibi arzu ve hareketlere karşı duruyordu. Birinci cemiyet, Sabuncuzâde Muhammed Paşa'nın meclis-i idare üyeliğinden çıkarılmasını ısrarla teklif etmekte ve her taraftan aleyhinde ihbariyeler yağdırmaktaydı. Bunun üzerine valilikçe gerekli tahkikat başlatılmışken cemiyet üyeleri, "buna gerek yoktur, Paşa'yı hemen âzâlıktan çıkarınız" şeklinde ısrarlı ve emir verici bir tavır gösterilmişti. Kanundışı muamele yaptığından dolayı hükümeti "müstebid" görerek, çarşı ve pazarda birtakım haberler yayarak hükümete bir de nümayiş yapmak fikrini beslemekteydiler. Bunlara önyak olanlar, Ömerizade Mecid, biraderi Reşid, Süleyman Efendizâde Fuad ve Cemiyet Reisi olan Musullu Abdurrahman Efendiler idi. Bunların te'dib ve terbiyeleri memleketin selameti açısından lüzumlu olduğundan, bu halin devamı büyük bir hadisenin meydana gelmesine sebebiyet vereceği ve bunlar hakkında yapılacak muamelenin hemen irade buyrulması isteniyordu; bkz. BOA, BEO 255622, 18 Eylül 1324/1 Ekim 1908.

58 Telgrafi çekenler ayrıca, "*kendilerine, maruzatları vechiyle bir cevap verilmediği takdirde, telgrafhaneden çıkmayacaklarını*" bildirmişlerdi; bkz. BOA, BEO 255622, 17 Eylül 1324/30 Eylül 1908.

59 BOA, BEO 255622, 19 Eylül 1324/2 Ekim 1908.

İTC'nin Selanik şubesinde iki temsilci, halkı anayasanın faydaları konusunda aydınlatmak üzere Diyarbakır üzerinden Musul'a gelmişlerdi.⁶⁰ İngiliz Konsolosu Young'ın ifadelerine göre, Kerküklü İneyetullah Efendi ve Nuri Efendi adlarındaki bu temsilciler, Musul'da halk nazarında kötü etkiler yapan ve II. Abdülhamid'i hedef alan patavatsız, düşüncesiz ve kaba konuşmalar yapmıştı. Ancak bu konuşmalar pek de ilgi çekmemişti. Konsolosa bakılırsa, özellikle ulemanın karşı olduğu bu tür konuşmalar, dinî husumetleri artırmakta ve gayrimüslimleri taciz edici hareketlerin ortaya çıkmasına sebep olmaktaydı.⁶¹ Nitekim Pervari Nahiyesi Müdürü Reşid Bey'in eskiden beri buradaki Nesturîlere karşı sürdürdüğü baskılarını, muhtemelen yeni dönemden de cesaret alarak artırması, bu bölgedeki asayişî hayli bozmuştu.⁶² Bu şekilde, gerginliklere sebep olan ve eşraf ve ahalinin rağbet göstermediği İTC temsilcileri, Ekim ortalarında, sadece birkaç subayın uğurlaması sonrasında Musul'dan ayrılıp, Kerkük'e ve oradan da Bağdat'a geçtiler.⁶³ Görüldüğü üzere, temsilcilerin Musul'daki propagandalarının başarılı olmadığı, hatta şehirde kısa süreli bir gerginlik yarattığı anlaşılmaktadır.⁶⁴

60 Bunların karşılanması için olağanüstü hazırlıklar yapılmış, vali ve kumandan dahi onlarla görüşmeye gitmişti. PRO, FO 195/2275, "Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 19th October 1908".

61 PRO, FO 195/2275, Young'dan Lowther'a, Musul, 19 Ekim 1908; FO 195/2275, "Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 19th October 1908"; FO 195/2275 "Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 2nd November 1908".

62 Kendisi hakkında bu çeşit şikâyetlerin sıkça yapılmasına ve daha önce, İngiliz Sefiri Philip Currie'nin isteğiyle 1897'de görevden alınmasına rağmen, Reşid Bey tekrar Pervari'deki müdürlüğü elde ederek, uzun yıllar bu tür davranışlarını sürdürdü; bkz. PRO, FO 195/2308, "Diary of the Baghdad Residency for the week ending 4th January 1909". Konsolos Young'a göre, Sabuncu Paşa'dan sonra Musul'un en tehlikeli kişisi olan Keldanî Patriği Emanuel Efendi de, Nesturîler'e zulüm konusunda Reşid Efendi ile ittifak içindeydi; bkz. PRO, FO 195/2338, "Inclosure nr.4 in Mr. Wilkie Young's despatch of January 29, 1910".

63 PRO, FO 195/2275, "Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 13rd October 1908".

64 Konsolos Young'a göre, bu iki temsilcinin seçimi, Musul'un sahip olduğu özel şartlar sebebiyle, baştan beri yanlıştı. Ne yapacakları kimse tarafından bilinmiyordu ve görünüşleri de etkileyici değildi. Sultan ve rejim aleyhindeki konuşmaları benimsenmemişti. Ulema ve muhafazakâr halk ise gücendirilmişti; bkz. PRO, FO 195/2275, "Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 9th November 1908".

Musul'da oluşan bu gergin ortam, İTC temsilcileri ile onların muhalifi olan ulemayı ve destekçilerini darıltmamaya çalışan Vali Zeki Paşa'nın işini daha da zorlaştırmıştı.⁶⁵ Özellikle, Musul eşrafından bazı isimlerin tavırları, valilerin karşılaştıkları en önemli sorunlar arasında yer alıyordu. Nitekim, bu dönemde Muhammed Sabuncu Paşa'nın tavırları çok tartışılmakta idi.⁶⁶

Diğer yandan Musul'da daha Ağustos 1908'de, Cemiyet-i Muhammediye adıyla İTC'ye muhalif bir cemiyet daha ortaya çıkmıştı.⁶⁷ Görünüşe göre bu cemiyet, Derviş Vahdeti'nin kurucuları arasında yer aldığı İstanbul'daki İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nden (5 Nisan 1909) oldukça önce kurulmuştu. Cemiyet-i Muhammediye'nin teşekkülü ise, var olan heyecan ve gerginliği biraz daha arttırmıştı.⁶⁸ Ancak, 2 Nisan 1909 tarihinde vilayetten gönderilen bir şifreye göre, "İnkılab'ı müteakip teşekkül eden ve halk arasında karışıklıklara sebebiyet verecek birtakım teşebbüsleri olduğu görülen "İttihad" adlı cemiyetin varlığına rağmen, yeniden ve ikinci bir "Cemiyet-i Muhammediye" kurulmuştu.⁶⁹ Dolayısıyla bu ikinci cemiyet de, Derviş Vahdeti'nin önyak olduğu İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nden sadece birkaç gün önce kurulmuştu. Muhtemelen bu yeni bir cemiyet olmayıp, İstanbul'da kurulan cemiyetlerden birisinin uzantısıydı.

İstanbul'da kurulan Kürt Teâvün ve Terakki Cemiyeti'nin Musul şubesi de, yine Meşrutiyet'in ilanı sonrasında, 17 Aralık 1908'de açıldı.⁷⁰ Vilayetten gelen bilgilere göre, bu dönemde her mezhep ayrı cemiyetler teşkil etmekte ve bunların önlenmesi konusunda yapılan ihtarlar ise bir işe yaramamaktaydı.⁷¹ Vilayete yazılan cevabî telgrafta ise bu kez, "*Musul'da teşkil edecek cemiyetlerin ka-*

65 PRO, FO 195/2275, "Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 2nd November 1908".

66 Bağdat'taki İngiliz Konsolosu Ramsay'e göre Muhammed Sabuncu Paşa, önceki vali zamanında bütün gücü elinde bulundurmuş ve yeni vali Zeki Paşa da, ondan kurtulamamıştı; bkz. PRO, FO 195/2275, "Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 19th October 1908".

67 PRO, FO 195/2275, "Memorandum upon State of Affairs at Mosul", 22 Ağustos 1908.

68 PRO, FO 195/2308, Young'dan Lowther'a, Nisan 1909.

69 BOA, BEO, VGG, Musul Gelen 335, nr. 6, 20 Mart 1325/2 Nisan 1909.

70 Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul 1984, I, 404-5.

71 BOA, BEO, VGG, Musul Gelen 335, nr. 6, 20 Mart 1325/2 Nisan 1909.

patılmasına kalkışılmaması" isteniyordu.⁷² Zira bu durum, ilan edilen Kanun-ı Esasî'ye yapılan eklerde verilen bir hürriyet içinde telakki ediliyordu. Bu emir, 31 Mart hadisesinden birkaç gün önce verilmişti ve imparatorluğun genelindeki gergin hava Musul'da da kendini hissettiriyordu..

Meşrutiyet'e bir noktada ilgisiz kalan Musullular, aslında bu yönetimle ilgili son değişiklikleri takdir edebilecek durumda değillerdi.⁷³ Nitekim Meclis-i Mebusan seçimlerinde başlangıçta hiçbir aday ortaya çıkmadı. Bunda, bölgede "temsil kültürü"nü yeterince yerleşmemesi⁷⁴ yanında, eski rejimin tekrar gelebileceği yönünde ihtiyatlı ve gizli bir beklentinin de etkisi vardı.⁷⁵ Musul'da, II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki ilk seçimler, ancak Aralık 1908'de yapılmaya başlandı. Bu seçimde, organizasyonsuzluk, suiistimal ve kötü yönetimden kaynaklanan sebeplerle pek çok protesto ve şikâyetler olmuştu.⁷⁶ Bu şekilde, vilayetteki seçim işinin tam bir komediye dönüştüğü anlaşılıyor: Zira dört kez tekrarlanmasına rağmen seçimler, 1909 yılı Ocak ayında hâlâ tamamlanamamıştı.⁷⁷ Sonuçlardan memnun olmayanların protestosu, her defasında seçimlerin, geçersiz ilan edilmesine sebep oluyordu. Seçimler ancak Şubat 1909'da tamamlanarak vilayeti, mecliste temsil edecek mebuslar seçilebildi.⁷⁸ Bu esnada, vilayetin idarî

72 BOA, BEO 264875, 26 Mart 1325/8 Nisan 1909.

73 PRO, FO 195/2275, Young'dan Lowther'a, Musul, 19 Ekim 1908.

74 Nitekim bu eksikliği ortadan kaldırmak ve halka Kanun-ı Esasî'nin hükümlerini anlatmak üzere memurlar bile tayin edilmişti; bkz. PRO, FO 195/2275, "Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 14th December 1908".

75 PRO, FO 195/2275, "Memorandum upon State of Affairs at Mosul", 22 Ağustos 1908.

76 İngiliz Konsolosu Young'ın ifadesine göre, -Yezidîler'in sâkin olduğu-Sincar'daki oylar, bütün Musul oylarından daha fazla gibi gözükmekteydi. Adaylardan biri olan Sincar Kaymakamı Asaf Efendi, Musul Belediye reisinin yeğeniydi ve her ikisi de kötü şöhrete sahiplerdi. Yine Musul'a bağlı Şeyhan'daki yetkililer, oy pusulalarını para karşılığı satmaktaydı; bkz. PRO, FO 195/2308, "Diary of the Baghdad Residency for the week ending 4th January 1909"; FO 195/2275, "Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 14th December 1908".

77 PRO, FO 195/2308, Ramsay'den Lowther'a, 23 Ocak 1909.

78 Musul Vilayeti'ni temsil edecek mebuslar; Merkez Liva için, Keldanî cemaatinden Davud Yusufani ve M. Ali Fazıl Efendi; Kerkük Livası için, Musul eski Valisi Neftçizâde Salih Paşa ve Kerkük eski Belediye Reisi Kırdarzâde Mehmet Ali Bey, Süleymaniye Livası için de Hacı Sabit Efendi'den ibaretti; bkz. PRO, FO 195/2308, nr.6: Young'dan ❖

işleri de büyük oranda aksadığından vali ile kumandanın arası açılmıştı.

Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte şiddetlenen cemaatler arası gerginlikler, şehirde yaklaşık 70 kişinin ölümüne yol açan "Musul hadisesi"ni de tetikleyen faktörlerden biri oldu. Bu olaydan birkaç gün önce, iki Hıristiyan fotoğrafçının, Nebi Şit Camii'nde Bayram namazını kılanların fotoğrafını çekmeye çalışması sonrasında meydana gelen karışıklıklar,⁷⁹ söz konusu dönemde gergin bir sürecin toplumsal hayata hâkim olduğunu gösteriyordu. Olaydan kısa süre sonra, Süleymaniye'de de ciddi karışıklıkların başlaması,⁸⁰ bu durumu doğrular niteliktedir.

Meşrutiyet'in ilanı, birçok yerde olduğu gibi, Musul Vilayeti'nde de karmaşaya yol açtı ve bu da, Berzenci Şeyh Said'in öldürülmesiyle sonuçlanan büyük bir istikrarsızlığın ortaya çıkmasına zemin hazırladı. Yeni rejimin ilanı, çoğu Musul ileri gelenleri gibi, II. Abdülhamid devri politikalarının nimetlerinden fazlasıyla istifade eden ve imtiyazlı bir konumda olan Kürt eşrafı tarafından da hoş karşılanmadı.⁸¹ Bu durum nedeniyle ilk ayaklananlar; Milli Aşireti Reisi ve Hamidiye Alayı Kumandanı İbrahim Paşa ile Süleymaniye'deki Berzenci Ailesi'nin⁸² ünlü şeyhi Said Berzenci oldu.

Aşiret problemleri, bu dönemde de birincil sorunlar arasındaki yerini muhafaza etti. Nitekim, II. Meşrutiyet'in ilanı sırasında, Hemvend ve Berzenci meselesi devam etti. Yeni rejimle birlikte, II. Abdülhamid devrindeki güç ve statüsünü kaybetmekten endişe

Lowther'a, 13 Şubat 1909; FO 195/2340, W. Young'dan Lowther'a, 1 Ağustos 1910; *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, 22. Oturum (21 Kânun-ı Sâni 1324), Ankara 1982, I, 457; Ahmad-Rustow, a.g.m., s.283-4.

79 PRO, FO 195/2308, Ramsay'den Lowther'a, 23 Ocak 1909.

80 PRO, FO 195/2308, "Poitical Diary of the Baghdad Residency for the week ending 15th March 1909".

81 David McDowall, *A Modern History of The Kurds*, London 2004, s. 95-7; Gökhan Çetinsaya, "Dünden Bugüne Kuzey Irak Üzerine Bazı Notlar", *Türkiye Günlüğü*, 42 (Eylül-Ekim 1996), s. 37.

82 İslam dünyasının etkin tarikatlarından olan Kadiriye tarikatı, Süleymaniye'deki güçlü bir kabile reisi olan Şeyh Said'in lideri bulunduğu ve Abdülkadir Geylanî soyundan gelen Berzenci ailesi tarafından temsil ediliyordu; bkz. Nihat Azamat, "Kadiriyye", *DİA*, XXIV, 133. Osmanlı resmî yazışmalarında Berzencilerin, "sülâle-i tahireden" ve "seyyid" oldukları (Süleymaniye Sâdâtı) yönündeki ifadelere sıkça rastlanmaktadır.

eden Şeyh Said'in, başta kendisiyle akrabalık bağı olan Hemvendliler olmak üzere, Kürt aşiretlerini kullanarak çıkardığı isyan bir türlü bastırılmamıştı.⁸³ Sözkonusu isyanın temelleri Meşrutiyet öncesine dayanmakla birlikte, beliren otorite boşluğunun da etkisiyle bu hareket, bir nevi Meşrutiyet'e karşı bir tavır olarak da değerlendirilebilir. Çünkü Meşrutiyet'le birlikte beliren otorite boşluğu da bu tür aşiret ayaklanmalarının ortaya çıkması konusunda uygun bir zemin yaratmıştı. Gelişmeler üzerine, Şeyh Said ve Hemvend meselesini çözmek isteyen mahallî hükümet, Aralık 1908'de Şeyh Said, Hamidiye Kumandanı Hacı Ağa ve bazı Kürt reislerini tutuklatarak Musul'a getirtti.⁸⁴ Müfsid bir kişi olarak görülen Şeyh Said ile bazı aşiret reislerinin tutuklanması kamuoyunda olumlu bir etki yaptı. Öte yandan bu hareket, Meşrutiyet'in ilanı sonrasında yönetimin bölgede eskisine göre sert politikalar takip edeceğine dair ilk işaretlerden biriydi. Ancak, vilayet merkezine geldiği sırada oluşan bir kargaşayla, halkın galeyana gelmesi sonucu Şeyh Said ve aile efradı "linç" edildi (Ocak 1909).⁸⁵

Musul'da büyük karışıklıkların meydana gelmesine yol açan bu olaya (Musul hadisesi) dair ayrıntıları, İngiliz konsolosluk raporlarında bulabiliyoruz. Buna göre, Kerkük'ten gelen eski Hamidiye alaylarına bağlı Kürt askerleri, şehir sakinlerine saldırmış, mahallî güçler ise, üç saat boyunca bunlarla çarpışmıştı. İkinci gün, ulema da kalabalığı etkisi altına alarak hadiselerle dâhil olmuştu. Çarpışmalar esnasında, çok sayıda kişi ölmüş, bütün dükkânlar kapatılmış ve şehirdeki asayiş tamamen bozulmuştu.⁸⁶ Bütün bu

83 McDowall, *a.g.e.*, s. 97.

84 PRO, FO 195/2308, "Diary of the Baghdad Residency for the week ending 4th January 1909".

85 McDowall'ın, Şeyhin öldürülmesiyle ilgili olarak verdiği Mart 1909 tarihi (*a.g.e.*, s. 97) yanlıştır. Nitekim öldürülme olayının, Ocak 1909'da meydana geldiğine ve bunun da, aşağıda ayrıntıları verilen "Musul hadisesi"nin bir parçası olduğuna dair birçok belge bulunmaktadır; bkz. PRO, FO 195/2308, "Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 11th January 1909"; FO 195/2309, "Diary of the Baghdad Residency for the week ending 28 June 1909"; BOA, Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV) 124/19, 5 Muharrem 1327/27 Ocak 1909; Shields, *a.g.e.*, s. 61; H. E. Wilkie Young, "Mosul in 1909", *Middle Eastern Studies (MES)*, VII/2 (May 1971), s. 229, 233.

86 PRO, FO 195/2308, "Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 11th January 1909". İngiliz Konsolosu Young'ın anlatımıyla olayların gelişimi şu şekildeydi: 5 Ocak'ta öğle vakti, Şeyh Said'in oğlu Şeyh Mahmud (Berzenci), Ahmed Bey ve Baha adlarında üç kişi, pencere önünde otururken, kadınlardan oluşan bir kalabalık ♦

gelişmelerin doğurduğu karmaşa ve otoritesizlik hâli ise, uzun sürmüş ve ancak civar vilayetlerden gönderilen takviye kuvvetlerle düzen ve asayiş belli ölçüde tekrar sağlanabilmişti.⁸⁷

Bölgede çok güçlü bir kişilik olan ve hatta II. Abdülhamid'in özel önem verdiği⁸⁸ ve bölge politikalarında dayandığı kişilerden biri olan Şeyh Said'in öldürülmesi hâlâ bir muammadır. Bir tesadüfe kurban gitmesi oldukça zor gözükmektedir. Dolayısıyla, kendisinin sıkça gösterdiği bir davranış olan, mahallî işlere müdahalesini engellemek ve aynı zamanda bölgede kanun hâkimiyetini ve devlet otoritesini tesis etmek isteyen -İtthatçılar dâhil- bazı güçler, bu linç

evin önünde yürüyordu. Burası, şehrin en kalabalık bölgelerinden biriydi. Bu sırada Baha, kalabalık içindeki bir fahişeyi fark ederek, Kerkük'ten gelen birlikteki bir askeri buraya göndermiş ve kadını eve çağırmişti. Ancak kadın teklifi reddedince, asker kadını sürükleyerek getirmeye çalışmıştı. Kadının çığlık atması ve diğer kadınların da aynı şeyi yapması üzerine, kısa süre içinde kızgın bir kalabalık toplandı. Kalabalık tarafından dövülen asker yaralandı. Olay yerine devriyelerin gelmesiyle penceredeki adamlar, kalabalığa doğru ateş açtı ve büyük bir patırtı koptu. Bu sırada, başını ulemadan Muhammed Ebu Casim ve bir kısım eşrafın çektiği kalabalık, oğlu ve ailesinden on altı kişiyle birlikte Şeyh Said'i de katletti. Kerküklü diğer askerler de arkadaşlarına yardım için olay yerine gelmişti. Kalabalık gittikçe büyüdü. Musul askerleri ve ahalisinden oluşan kızgın grup, çatılara çıkarak Kerkük ester-süvar birliğini ateş altına aldı. Çarpışma, üç saat sürdü. Otoritenin tamamen kaybolduğu bu ortamda, Kürt kökenli birçok jandarma da çarpışmalarda öldü. Geceye doğru, hayatta kalan Kerkük askerleri de teslim oldu. Olaylarda, kadın ve çocuklar da dâhil olmak üzere yaklaşık 70 kişi hayatını kaybetti; bkz. PRO, FO 195/2308, nr. 2: W. Young'dan Lowther'a, Musul, 14 Ocak 1909.

87 1909'da bölgede seyahat eden Gertrude Bell, civar vilayetlerden takviye birliklerin gelmesine kadar geçen altı haftalık kritik süreçte Musul'un, tam bir anarşi ortamı içinde olduğunu, Hıristiyanlara sokaklarda hakaret edildiğini ve sivil ve askerî yetkililerin ise çaresiz kaldığını belirtir; bkz. Kedourie, "The Impact...", s. 143, dn. 50. Ayrıca bkz. PRO, FO 195/2308, "Decypher Mr. W. Young", Musul, 4 Şubat 1909; FO 195/2309, nr. 14: Young'tan Lowther'a, Musul, 19 Haziran 1909.

88 II. Abdülhamid'e göre, Şeyh Kâk Ahmed ve daha sonra da Şeyh Said'in reisi olduğu Berzenci ailesi, İran destekli Şiilik propagandasına karşı, şeyhleri buldukları dergâh ve medreseleri vasıtasıyla mesai ve gayret sarf ederek, devlet ve memlekete çok büyük hizmetlerde bulunmaktaydı; bkz. BOA, İrade Hususi (İ.Hus), 1311 Za-102; İrade Maliye (İ.MI), 1312 M-6; İ.MI, 1311 Za-25; BEO 30919, 28 Zilkade 1311/2 Haziran 1894.

hadisesini yönlendirmiş olabilirler.⁸⁹ Ayrıca, İngiliz konsolosunun da ifade ettiği gibi, linç hadisesini gerçekleştiren kalabalığın, Şeyh Said'in zulümlerinden muzdarip olup, Meşrutiyet idaresinden cesaret alan bazı kişilerden oluşma ihtimali de vardır.⁹⁰ Aslında bu

89 Gökhan Çetinsaya da Şeyh'in, klasik bir "İttihatçı taktiği"ne kurban gitmiş olabileceğini ifade etmektedir; bkz. Çetinsaya, "Tarikat, Aşiret ve Siyaset: II. Abdülhamid Döneminde Musul Vilayeti", *Irak Dosyası I*, yay. Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, İstanbul 2003, s. 303. Nitekim öldürülme olayının; II. Abdülhamid dönemi uygulamalarının aksine, kanunu etkin kılma idealinde olan bazı İttihatçılar veya aynı görüşte olan (ya da İttihatçıların güdümündeki) mahallî hükümet tarafından yönlendirildiğine dair bazı ipuçları da vardır: Süleymaniye'den Şeyh Said'in taraftarlarından eski Müftü Seyyid Muhammed ve arkadaşlarınınca çekilen bir telgrafta; "...(Şeyh Said'in öldürülmesiyle ilgili) *muhakeme Musul istinaf mahkemesinde derdest-i icra etmekte ise de ne kendileri ne de şahidler muhakemeye gitmeye cesaret edemediklerinden ve mücrimîn (sanıklar) lehinde bazı teşebbüsatta bulunulduğunu istihbar eylediklerinden bahisle, davanın Musul ve Süleymaniye'den başka bir mahalle nakli*" istenmiş, ayrıca "*olayda müdahil olan birçok kişinin de henüz ceza almadıkları*" ileri sürülmüştü; bkz. BOA, DH.MUI 30-2/8, 24 Zilkade 1327/7 Aralık 1909. Anlaşılın mahkeme aşamasında, Şeyh'in yakınlarına karşı bir tehdit ve korkutma hareketi sözkonusuydu. Şeyh'in katledilmesi hadisesinin, vali konağının hemen yanında gerçekleştiğini belirten Konsolos Young da, beş aydan fazla geçmesine rağmen, henüz hiç kimsenin cezalandırılmadığı tespitini yapmaktadır; bkz. PRO, FO 195/2309, nr.14: Young'tan Lowther'a, Musul, 19 Haziran 1909. 1919 yılındaki İngiliz istihbarat raporlarında da Şeyh Said'in, Berzenci ailesinin gücünü kırmaya çalışan Türklerin uğraşları sonucu öldürüldüğü kaydedilmektedir; bkz. Bülent Özdemir, *a.g.e.*, s. 144. Gertrude Bell ise, "Şeyh Said'in aydınlatılmayan bir şekilde öldürüldüğünü ve Hemvend Aşireti'nin ise, onun öcünü almak için ayaklandığını" belirtir; bkz. Gertrude L. Bell, *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, çev. Vedii İlmen, İstanbul 2004, s. 87-8.

Ancak, yukarıda verilen bilgilerin aksine hadiseden kısa süre sonra, olayları soruşturmak üzere, üç yetkili Musul'a gönderildi; bkz. PRO, FO 195/2308, nr. 6, W. Young, Musul, 13 Şubat 1909. Nitekim Şeyh Said'in öldürülmesiyle ilgili mahkeme 1910 Yazı'nda neticelen-dirilerek, 11 kişiye idam ve yüzü aşkın kişiye de muhtelif sürelerde kürek ve hapis cezaları verilmişti; bkz. BOA, DH.MUI 77-2/21, lef 5, 4 Temmuz 1326/28 Temmuz 1910.

90 Şeyh Said'in, iki yüz asker ile birlikte Musul'a getirildiğini belirten Konsolos Young, "...*daha önce II. Abdülhamid tarafından İstanbul'a çağrılan, ancak affedilerek Süleymaniye'ye dönmesine izin verilen Şeyh'in, böylece daha da güçlenerek zalimliklerini had safhaya çıkardığını*" belirtir. Konsolos'a göre; Meşrutiyet idaresi, zulmettiği kurban- ➤

işte İttihatçıların parmağı var ise, bir noktada II. Abdülhamid'in bölge politikalarını bazı nüfuzlu kişilere dayandırma siyasetine karşı kanunu etkin kılma idealinin yattığı da düşünülebilir.

İngiliz Konsolosu Young'a göre, fanatik ulema ve eşrafın başını çektiği bu hadisede çarpıcı zıtlıklar da vardı. Öncelikle, ulemanın, yine Peygamber soyuna dayanan bir dinî şahsiyete karşı böyle bir hareketi gerçekleştirmesi ilginçti.⁹¹ Öte yandan, Kedourie'nin de belirttiği gibi, Meşrutiyet'in ilanına bir tepki olarak da görünen bu hadisede; Musul şehrindeki baskın nüfusu oluşturan Arapların, vilayet dâhilinde önemli bir unsur olan Kürtlerden hiç hoşlanmaması da mühim bir etkendi.⁹² Diğer sebeplerin yanında, "Musul hadisesi" gibi kritik olayların meydana gelmesinde, ulema ve eşrafın başını çektiği mahallî siyasete ve kışkırtmalara karşı koyamayan son valilerin zayıflıkları da hesaba katılmalıdır. Anlaşıldığı kadarıyla, hadiselerin büyümesinde, ulema ve eşrafın ittifak ve çekişmeleri önemli bir rol oynamıştı. Bu gruplar yönetimde de doğrudan bir faktör durumundaydı.⁹³

Kürtler arasında dindar ve nüfuzlu bir şahsiyet olan Şeyh Said'in öldürülmesi, Kürt aşiretleri arasındaki huzursuzluğun artmasına ve Süleymaniye'deki Hemvend isyanının daha da büyümesine se-

larından bazılarını, Şeyh'e karşı birtakım talepler konusunda cesaretlendirmişti. Bu gruba güven veren Süleymaniye'deki mahallî otoriteler de, Şeyh'i ve etrafındakileri Musul'a göndermişti. Şeyh Said ve Hacı Ağa gibilerin Musul'a getirilmesi sonrasında, birkaç haftalık bir alıkonulmadan sonra serbest bırakılmaları, II. Abdülhamid rejimi zamanında sıkça başvurulmuş bir şeydi. Ancak bu sefer, Süleymaniye halkının şeyhin gerçekten hesaba çekileceğine dair ümidi kuvvetliydi; bkz. PRO, FO 195/2275, "Political Diary of The Baghdad Residency for the week ending 7th December 1908".

91 Young, "Mosul in 1909", s. 233. Ona göre linç hareketi, bir gece önceki toplantıda planlandı. Muhammed Ebu Casim veya onun benzeri bazı taşeron kabadayılara, planı uygulamak üzere talimat verildi. Hareket başladığında, ulema ve eşraftan hiç kimse ortaya çıkmadı ve ancak her şey bitince bu gruplar ortaya çıkarak valiyi ziyarete gittiler; bkz. Young, a.g.m., s. 229 ve 233.

92 Kedourie, "The Impact...", s. 142-3. Macfie de, II. Meşrutiyet'in ilanının Musul'daki akislerinden bahsederken, ulemanın bu hadisedeki rolü konusunda, "Musul'da anayasaya direniş hareketi başlatıldıktan sonra, ulemanın teşvik ettiği bir isyanın çıktığını" yazmaktadır; bkz. A.L. Macfie, *Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923*, çev. Damla Acar-Funda Soysal, İstanbul 2003, s. 48.

93 Young, a.g.m., s. 233.

bep oldu. Bu karışık ortamda, 6. Ordu Kumandanı Dağıstanlı Muhammed Fazıl Paşa, Musul vali ve kumandanlığına getirildi.⁹⁴ Musul'da gözaltına alınan Şeyh Said'in oğlu Mahmud Berzenci ise, büyük bir Kürt ayaklanması çıkma tehlikesine karşı serbest bırakıldı.⁹⁵ Bu tavize rağmen, şiddetlenen Hemvend ayaklanması ancak iki yıl sonra zorlukla bastırılabilmiş,⁹⁶ isyankâr tavırlar sergileyen Barzanlılar, Caflılar ve Hemvendliler özellikle Osmanlı asker ve subaylarına saldırmaya başlamışlardı.⁹⁷ Bu bakımdan şeyhin öldürülmesi, bölgede zaten zayıf olan asayişin iyice bozulmasına, karışıklıkların artmasına, ticaret ve haberleşmenin de büyük oranda sekteye uğramasına sebep oldu.⁹⁸ Görüldüğü gibi, Musul hadisesi ve Şeyh Said Berzenci'nin öldürülmesi, geleneksel yapı-

94 PRO, FO 195/2309, "Diary of the Baghdad Residency for the week ending 28 June 1909"; FO 195/2310, "Memorandum of information received during the Month of October 1909"; BOA, MV 124/19, 5 Muharrem 1327/27 Ocak 1909.

95 PRO, FO 195/2308, Young'dan Lowther'a, 30 Ocak 1909 ve 3 Şubat 1909. Babasının öldürülmesi üzerine oğlu Mahmud Berzenci, İttihatçılara karşı uzun sürecek bir "kan davası" başlattı; bkz. Çetinsaya, "Tarikat, Aşiret ve Siyaset: II. Abdülhamid Döneminde Musul Vilayeti", s. 303. Şeyh Mahmud Berzenci, İttihatçılara karşı sürekli bir mücadele içine girdikten başka, bölgenin İngilizlerce işgal edilmesinden sonra, o ana kadar işbirliği içinde olduğu İngilizlere karşı da isyan bayrağını açarak, Süleymaniye merkez olmak üzere kısa ömürlü bir devletin de öncüsü olacaktı (Mayıs 1919). İsyanı bastıran İngilizler, Mahmud Berzenci'yi Hindistan'a sürgün etti; bkz. C.J. Edmonds, *Kürtler, Türkler ve Araplar, Kuzeydoğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme 1919-1925*, çev. Serdar Şengül-Serap Rüken Şengül, İstanbul 2003, s. 54-80; McDowall, *a.g.e.*, s. 156-8. Kısa süre sonra serbest bırakılan Şeyh Mahmud, İngiltere ile TBMM hükümeti arasında zaman zaman "ikili" oynamış ve 1923'te, İngiltere'ye karşı ikinci bir isyan daha gerçekleştirmiştir; bkz. McDowall, *a.g.e.*, s. 159-163.

96 Hemvend ayaklanmasının ilk anda bastırılmamasında ilginç bazı sebepler de vardı. İngiliz Konsolosu Young'a göre, Jandarma subayı Tevfik Bey'in, öldürülen Şeyh Said ile ilişkisi vardı ve yine Tevfik Bey'in jandarmadan meslektaşı olan Mahmud Hızır da Hemvend Aşireti'ne mensuptu. Kötü şöhretli bu iki subay, Hemvendliler'e karşı yapılacak askerî harekâtı hemen bu aşirete bildirebilecek bir konuma sahipti; bkz. PRO, FO 195/2309, "Decypher W. Young", Musul, 22 Haziran 1909.

97 PRO, FO 195/2309, nr. 14: Young'tan Lowther'a, Musul, 19 Haziran 1909; FO 195/2309, nr.16: Ramsay'den Lowther'a, 29 Haziran 1909; BOA, İrade Dahiliye (İ.DH) 1327 C-56.

98 Shields, *a.g.e.*, s. 62 ve 179.

nın devamından yana olanlar tarafından Meşrutiyet'in ilanına gösterilen tepkinin, büyük karmaşalara yol açacak kadar önemli boyutlara ulaştığını göstermektedir.

Şeyh Said'in bu şekilde öldürülmesi üzerine, Süleymaniye Seyyidlerinin sürekli müracaatları ve çeşitli rivayetlerin yayılmaya başlamasına ilaveten olaylara karışanlar da henüz yakalanamamış olduğundan, vilayetteki durum kritik bir hal aldı. Ferik Zeki Paşa asayişini sağlayamaması üzerine, valilikten istifa etmek zorunda kaldı⁹⁹ ve yerine Şubat 1909'da Ahmed Reşid Paşa getirildi.¹⁰⁰

Meşrutiyet'in ilanı sonrasında olduğu gibi, 31 Mart Hadisesi öncesinde de vilayette gergin bir ortam hüküm sürmekteydi.¹⁰¹ Diğer yandan, Vali Reşid Paşa ile kumandan arasında önemli bir anlaşmazlık da mevcuttu.¹⁰² Bu esnada, kısa bir süre önce kurulan (İkinci) Cemiyet-i Muhammediye tarafından, Müslüman, Hristiyan ve Musevîlere hitaben yazılan bir bildiriye herkes, cemiyete katılmaya çağrılıyordu. Posta ile vilayetin her tarafına gönderilen ulemanın bu çağrısı, şehirdeki heyecanı daha da artırmıştı.¹⁰³ Gelişmeler üzerine Reşid Paşa, acilen Süleymaniye ve Kerkük'ten dönerek, hareketin yayılmasını geçici de olsa durdurmuştu.¹⁰⁴ Yine aynı dönemde patlak veren Adana Ermeni olaylarının, vilayet resmî gazetesi *Musul'* da bir makaleyle yer alması,¹⁰⁵ Müslüman ahalisi arasında tansiyonu biraz daha yükseltmişti.

İstanbul'a ulaşan haberlere göre, 1909 Haziranı'nda Musul'da çıkan olayları bastırmak üzere, askerî birlikler sevk edilerek kadın

99 PRO, FO 195/2308, "Poitical Diary of the Baghdad Residency for the week ending 15th March 1909".

100 BOA, İ.DH 1327 M-31.

101 Macfie'ye göre böyle bir gerginliğin oluşmasında, Musul'un şehir ve köylerindeki Bedevî, Arap, Kürt ve Çerkez grupların Hristiyan halkı tehdit ederek dolaşmaya başlamalarının önemli bir payı vardı; bkz. Macfie, *a.g.e.*, s. 54.

102 PRO, FO 195/2308, Young'dan Ramsay'e, Nisan 1909.

103 Konsolos Young'ın ifadelerine göre bu hareket; eşraftan ve entrikacı biri olan Reşid Efendi tarafından başlatılmış ve ayrıca baş âlim Yusuf Efendi, yine ulemadan Osman Efendi, Ebu Casim ve "Musul hadisesi" ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilgisi olan birçok kişi tarafından desteklenmişti; bkz. PRO, FO 195/2309, nr. 12: Young'dan Ramsay'e, 9 Nisan 1909.

104 PRO, FO 195/2309, nr. 15: Young'dan Ramsay'e, 16 Nisan 1909.

105 Bu makalede, Adana olaylarının Ermenilerin işi olduğu ve büyük bir Müslüman kıyımına yol açtığı dile getirilmişti; bkz. PRO, FO 195/2309, Young'dan Ramsay'e, 25 Mayıs 1909.

ve erkek olmak üzere yüze yakın kişi de olaylara karıştıkları gerekçesiyle tutuklanmıştı.¹⁰⁶ Yine 31 Mart olayından kısa bir süre sonra, “Musul hadisesi”nde rol alan bazı kişiler tutuklanarak çeşitli cezalara çarptırılmıştı.¹⁰⁷ Ayrıca, hadiselere sebep olanların cezalandırılması amacıyla, örfi idarenin geçici olarak Musul Vilayeti'ne de teşmili kararlaştırılmıştı.¹⁰⁸ Anlaşıldığı kadarıyla, 1909 yılı ortalarında, Musul hadisesi failleriyle birlikte, vilayet dâhilindeki “gıyaben” suçluları yakalayıp cezalandırmak üzere bir divan-ı harb de kurulmuştu.¹⁰⁹

Basra, Necef ve Kerbela'daki Yansımalar

Irak'ın bir diğer önemli merkezini oluşturan Basra Vilayeti; Meşrutiyet'in ilan edildiği yıllarda Basra, Müntefik (merkezi Nasıriye), Ammare ve Ahsa (Necid-i Şarkî) sancaklarından ibaret olup, Irak-ı Arab'ın (Güney Irak) önemli bir bölümünü kapsıyordu.¹¹⁰ Bölgenin kendine has coğrafi, siyasî ve sosyo-kültürel özellikleri dolayısıyla Basra ve çevresinde devlet otoritesi ve asayişin Bağdat ve Musul'a oranla daha zayıf olduğu belirtilmelidir.¹¹¹ Bununla bağlantılı olarak 20. yüzyıl başlarında Basra Körfezi'ndeki Osmanlı hâkimiyetinin zaafına karşın İngiltere, bölgede geniş bir nüfuza ve özellikle de ticarî etkinliğe sahipti.¹¹²

Daha önce de ifade edildiği gibi, Irak'taki ilk İTC şubesi, Iraklı subay Raşid el-Hoca tarafından Basra'da kurulmuştu. Zamanla

106 Kurşun, *a.g.e.*, s. 54. Hasan Kayalı ise, “31 Mart hadisesi, Şam hariç Arap vilayetlerinde önemli bir akis bulmamıştı. Zira Şam dışında, yerel birimlerle İstanbul'daki isyancılar arasında hiçbir bağ bulunmuyordu” (Kayalı, *a.g.e.*, s. 82) demekle birlikte Musul'daki tepkilerin de Şam'dan geri kalmadığı anlaşılmaktadır.

107 BOA, BEO 267455, 21 Mayıs 1325/3 Haziran 1909.

108 BOA, BEO, VGG, Musul Gelen 335, nr. 16, 24 Mayıs 1325/6 Haziran 1909.

109 BOA, MV 131/86, 16 Şaban 1327/2 Eylül 1909.

110 Binbaşı M. Nasrullah-Kolağası M. Rüşdü-Mülâzım M. Eşref, *Osmanlı Atlası*, haz. Rahmi Tekin-Yaşar Baş, İstanbul 2003, s. 101. Söz konusu dönemde şehir nüfusu 30.000, vilayetin nüfusu ise bir milyon civarındaydı.

111 Babanzade İsmail Hakkı, *Irak Mektupları*, İstanbul 1329, s. 181-2, 203.

112 Bkz. İlber Ortaylı, “19. Yüzyılda Bir Mezopotamya Limanı: Basra”, *Türk-Arab İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte I. Uluslararası Konferansı Bildirileri*, Ankara 1980, s. 221-232.

teşkilatlanan bu şube, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra meydana gelen "Lince şehbenderhanesi olayı"nda İran'a gösterdiği tepkiyle ön plana çıkmıştır.¹¹³ Bu ve benzeri örneklerden hareketle Basra Körfezi'ne açılan mühim bir liman ve üs özelliğiyle siyasi, askeri ve stratejik açılardan önemli bir konuma sahip olan Basra'nın, İttihatçılık faaliyetleri bakımından da kayda değer bir merkez olduğu söylenebilir.

Bilindiği üzere II. Abdülhamid döneminde ayrıcalıklı bir konumda olan Irak eşrafının büyük çoğunluğu, özellikle Hamidiye alaylarına mensup bazı aşiretler ve şeyh aileleri, II. Meşrutiyet'in ilanını hoşnutsuzlukla karşılamışlardı. İTC ileri gelenleri ise, padişahla işbirliği içinde oldukları için, bu sınıftan olanlara karşı olumsuz bir tutum içindeydiler. Bu yüzden, onların imtiyazlı konumlarına son verme çabasına girdiler.¹¹⁴ Bağdat ve Musul'da da birçok örneğini gördüğümüz bu "merkez-çevre mücadelesi"nin, Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Basra'da ortaya çıkan gelişmeleri büyük oranda şekillendirdiğini söylemek kanaatimizce doğru bir tespittir.

Basra'daki durum incelendiğinde, Meşrutiyet'in ilanının, burada da Bağdat ve Musul'dakilere benzer tepkilerle karşılandığı ve mevcut durumu kötüleştirdiği görülür. Nitekim, bölgeyi iyi tanıyan bir İttihatçı olan Babanzade İsmail Hakkı'nın, "Güney Irak, emniyet ve asayiş bakımından, Meşrutiyet öncesinde daha iyi durumdaydı"¹¹⁵ tespiti bu bakımdan önemlidir. Gerçekten de Meşrutiyet, Basra ve çevresine kanun ve nizam adına bir şey getirmedeği gibi mevcut durumu daha da kritik bir safhaya taşımıştır. Basra'daki İngiliz konsolosu raporları, Babanzade'nin yukarıdaki tes-

113 1908 Ekimi'nde meydana gelen olayda, İranlı memurlar, Basra Körfezi kıyısındaki Lince şehrinde bulunan Osmanlı şehbenderliğine girerek buradaki Osmanlı bayrağını indirmişti. Bunun üzerine İTC Basra şubesi, İranlı memurlar tarafından, indirilen bayrağın tekrar yerine dikilmediği ve yirmi bir pâre top atışı yapılarak tarziye verilmediği takdirde, Basra'daki İranlı memurlara karşı müteakabil harekette bulunulacağı ilan edilmişti; bkz. BOA, DH.MKT 2645/67, 8 Teşrinievvel 1324/21 Ekim 1908. Bu olayla ilgili gelişmeler için bkz. BOA, DH.MKT 2680/39, 18 Zilkade 1326; DH.MKT 2708/28, 23 Zilhicce 1326/16 Ocak 1909; DH.MKT 2724/47, 8 Muharrem 1327; DH.MKT 2734/56, 17 Muharrem 1327; DH.MKT 1301/10, 28 Safer 1327; DH.MUİ 3-1/37, 19 Şaban 1327.

114 Çetinsaya, "Irak: XIX. Yüzyıl", *DİA*, XIX, 94.

115 Babanzade İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 138, 141.

pitini doğrular niteliktedir. Buna göre, haydut ve zorbarların şiddetlendirdiği karışıklıklarla birlikte zengin bir Ermeninin öldürülmesi, bölgedeki durumu, Meşrutiyet öncesine göre çok daha kötü bir vaziyete sokmuştu.¹¹⁶ Buna ilaveten, Vali Mehmed Arif Bey'in son derece başarısız idaresi de, herhangi bir iyileşme ihtimalini ortadan kaldırmaktaydı.

Basra'daki karışıklıkların, Basra Nakibi Seyyid Talip, Muhammara Şeyhi Haz'al¹¹⁷ ve Kuveyt Emiri Şeyh Sabah tarafından organize edildiği de belirtilmektedir. Buna göre, valinin gözden düşürülmesi için bu üçlü tarafından şehirde silahlı saldırılar düzenlettirilmekte ve Şattularap Nehri'nde ise korsanlıklar devreye sokulmaktadır.¹¹⁸ Merkez ve taşradaki Osmanlı otoritelerinin hemen hemen aynı tarihlerde yaptıkları değerlendirmeler de, yukarıdaki tespitleri doğrular niteliktedir.¹¹⁹

Karışıklıkların böylece artmaya başladığı Basra ve civarında, aşiretlerin bu durumdan etkilenmemesi mümkün değildi. Zira yukarıda da temas edildiği gibi Basra, diğer Irak vilayetlerine göre inzibat ve asayiş bakımından zaten zayıf bir durumdaydı. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte yaşanan karmaşa hali ve otorite boşluğu, Basra ve çevresindeki Şii aşiretlerin ayaklanması ve karşılıklı saldırıları için uygun bir ortam oluşturdu. Müntefik, Beni Lâm, Ka'b ve Şammar Toka gibi Güney Irak aşiretleri arasındaki saldırı ve hareketlilik, özellikle 1908 yılı sonlarından itibaren artmaya başladı.¹²⁰ Bu gelişmede, yeni yönetimle birlikte, aşiretler üzerinde izlenen politikaların eskiye nazaran sertlik kazanması da önemli bir etkiye sahipti. Nitekim, Güney Irak'ta geniş nüfuza sahip olan Müntefik Şeyhi Uceymi Sadun Paşa'nın, yoğunlaşan aşiret çatışmaları gerekçe gösterilerek Basra valiliği tarafından tutuklanması

116 Kedourie, "The Impact...", s. 146-7.

117 Muhammara Şeyhi Haz'al, Basra'da büyük bir nüfuz ve etkinliğe sahipti. Babanzade İsmail Hakkı'ya göre, İngiltere himayesinde olan Şeyh Haz'al, Basra'daki fesat faaliyetlerinde de önemli bir rol oynuyordu; bkz. Babanzâde İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 239-242.

118 Kedourie, "The impact...", s. 147.

119 BOA, DH.MKT 2729/20, 12 Muharrem 1327/3 Şubat 1909; DH.MKT 2779/8, 7 Rebiülevvel 1327/29 Mart 1909.

120 BOA, DH.MKT 2659/22, 21 Şevvâl 1326/16 Kasım 1908; DH.MKT 2660/5, 21 Şevvâl 1326; DH.MKT 2659/61, 21 Şevvâl 1326; DH.MKT 2638/93, 28 Ramazan 1326/24 Ekim 1908; DH.MKT 1298/19, 23 Şaban 1326.

ve Halep'e sürgün edilmesiyle başlayan süreç,¹²¹ bölgedeki dengeleri daha da kritik bir hale getirdi.

Kardeşi Falih'in 1908'de ölümü üzerine Müntefik Sancağı'nın âdeta "taçsız kralı" olan Sadun Paşa, aynı zamanda kuvvetli bir İTC destekçisiydi. Ancak bu tür bağlantılarını çıkarları ve hâkimiyetini kuvvetlendirmek için kullanması bölgede gerginliğe yol açacak boyuta ulaşmıştı. Bağdat Valisi ve 6. Ordu Kumandanı Nazım Paşa'nın 1911'de yürürlüğe koyduğu vergi düzenlemelerine karşı, Sadun Paşa liderliğindeki Müntefik aşiretlerinin gösterdiği muhalefet sonucunda bölge tam bir karmaşa içine girdi.¹²² Gelişmeler üzerine Osmanlı yöneticileri, Haziran 1911'de, durumu araştırmak üzere bir tahkikat komisyonu oluşturdu. Komisyon, Sadun Paşa'yı olaylardan sorumlu tuttu. Bunun üzerine Basra valisi tarafından görüşme yapmak üzere şehre davet edilen Sadun Paşa, daha önce haber verdiği Seyyid Talip'in korumasından emin olarak 1500 adamıyla şehre gelip Marmaris gambotuna bindiğinde tutuklanarak Halep Kalesi'ne nakledildi ve burada vefat etti.¹²³

Basra'da güvensiz bir ortamın oluşmasında, Beni Lâm aşireti şeyhi Gadban'ın yaptığı saldırıların önemli bir yeri vardı. Bölgede birçok haksızlıklara neden olan¹²⁴ Şeyh Gadban, özellikle Ammare Sancağı'ndaki düzen ve asayiş zayıflattığı gibi, meşrutiyet idaresine muhalif diğer aşiretlerle de ittifak halinde idi.¹²⁵ Aynı bölgede, yine meşrutiyet idaresi aleyhinde faaliyet gösteren bir diğer

121 Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Osman Umar, "Basra ile Müntefik'te Aşiretlerin Mücadelesi ve Sadun Paşa", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c II, sy. 1 (Elazığ 2004), s. 12-38; Sinan Marufoğlu, "Osmanlı Döneminde Güney Irak'ta Devlet-Aşiret İlişkileri (1831-1914)", *Irak Dosyası I*, yay. Ali Ahmetbeyoğlu-Hayrullah Cengiz-Yahya Başkan, İstanbul 2003, s. 336-341.

122 Stuart A. Cohen, *British Policy in Mesopotamia 1903-1914*, London 1976, s. 265.

123 Sadun Paşa burada ölür ya da öldürülür. Sadun'un oğlu Uceymi ise, İTC ile yeniden iyi ilişkiler kurar. Ancak bu olayın, Seyyid Talip'in İTC ile bir işbirliği sonucunda gerçekleştiğine inandığından, onunla ve ayrıca Müntefik hâkimiyeti konusunda kuzenleriyle mücadele başlatır; bkz. Eliezer Tauber, "Sayyid Talip and the Young Turks in Basra", *Middle Eastern Studies (MES)*, vol. 25, nr. 1 (January 1989), s. 6.

124 BOA, DH.MKT 2646/81, 9 Şevvâ1326/4 Kasım 1908; DH.MKT 1298/19, 23 Şaban 1326/20 Eylül 1908.

125 BOA, MV 121/70, 30 Şevvâl 1326/25 Kasım 1908.

isim de, Ammare Emlak Müdürü İbrahim Paşa idi. O da, bağımsız tavırlar gösteren Ammare aşiretlerini isyana teşvik ediyordu.¹²⁶

Güney Irak'taki Arap ve Kürt aşiretleri devlet otoritesini zayıflatıcı rol oynamakta ve bu amaçla özellikle Bağdat ve Basra arasında telgraf hatlarını tahrip etmekteydiler.¹²⁷ Nitekim aynı tarihlerde yapılan değerlendirmelerde, Basra ve civarında aşiretlerin neden olduğu saldırı ve cinayetlerin; bölgenin güçlü isimleri İbn Suud, Casim es-Sâni, Şeyh Haz'al ve Mübarek es-Sabah tarafından, Osmanlı askerlerini bölgeden çıkarmak amacıyla teşvik edildiği vurgulanmıştır.¹²⁸ Aşiretlerin meşrutiyetten ne anladıklarına dair şu ifade ise, mevcut durumu anlamak bakımından dikkate şayan-dır: Buna göre, hürriyetin manasını anlamaya muktedir olmayan bazı aşiret mensupları, bu kavramı dilediği gibi harekette serbest olacakları şeklinde yorumlayarak hırsızlık, gasp ve saldırıya cesaret etmekteydiler.¹²⁹

Öte yandan, İTC'nin otoritesini gittikçe arttırarak "ittihad-ı anâsır" doğrultusunda katı merkezîyetçi yönetimi amaçlayan teşebbüslerinin Arap vilayetlerindeki otonomi isteklerini boşa çıkar-ması, "Arap milliyetçiliği" fikirlerinin de filizlenmesini sağlamış-tı.¹³⁰ Arapların otonomi beklentisi, Irak vilayetlerinden özellikle

126 BOA, DH.MUİ, nr. 70-1/12, 20 Safer 1328/3 Mart 1910.

127 BOA, DH.MKT 2615/11, 28 Şaban 1326/25 Eylül 1908; DH.MKT 2630/40, 17 Ramazan 1326/13 Ekim 1908; DH.MKT 2890/30, 15 Receb 1327/2 Ağustos 1909.

128 Sözkonusu dönemde, Necid bölgesinde İbn Suud ve Katar Şeyhi Casim es-Sâni'nin ittifakı ile Osmanlı askerleri bu bölgeden çıkarılmak isteniyordu. Bu amaç için de bölge aşiretlerini kullanmaktaydılar. Muhammara Şeyhi Haz'al ve Kuveyt Şeyhi Mübarek es-Sabah'ın aynı yöndeki ittifakları ise oldukça eskiye gitmekteydi. Onlar da cinayete bulaşanları himaye etmekte, Basra ve civarında istediklerini yaptırmakta ve Kuveyt'e büyük miktarda ateşli silahlar sokmaktaydılar; bkz. BOA, DH.MKT 2779/8, 7 Rebiülevvel 1327/29 Mart 1909; DH.MKT 2729/20, 12 Muharrem 1327/3 Şubat 1909.

129 BOA, DH.MKT 1298/12, 23 Şaban 1326/20 Eylül 1908.

130 Arap milliyetçiliği ve tarihî kökenleri konusunda oldukça geniş bir literatür oluştu: C.Ernest Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, çev. Bahattin Aydın-Taşkın Temiz, İstanbul 1998; David Dean Commins, "Religious Reformers and Arabists in Damascus, 1885-1914", *International Journal of Middle East Studies (IJMES)*, sy. 18 (1986), s. 405-425; Kurşun, *a.g.e.*, s. 79-132; *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi vd., New York 1991; Sylvia G. Haim, *Arab Nationalism: An Anthology*, Berkeley 1976; Butrus Abu-Manneh, "The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism: ♦

Basra'da güçlü bir şekilde kendini gösteriyordu. Her şeyden önce bu bölge, Basra Körfezi ve Arap yarımadasının yarı-bağımsız hareket eden hâkimlerinin (Kuveyt'te Mübarek es-Sabah, Muhammara'da Şeyh Haz'al ve Necid'de Abdülaziz b. Suud) etkin olduğu bir coğrafyada yer almaktaydı. Ayrıca, Basra'nın farklı unsurları ihtiva eden toplumu; Arap entelektüellerin yanında "reform" ve "milli kimlik" gibi yeni fikirlere yer veren basının bulunduğu Mısır ile de temas içindeydi.¹³¹

Meşrutiyet'in ilanına Basra'da gösterilen tepkiler açısından Basra Nakibi Seyyid Talip önemli bir yer işgal eder. Basra Valisi Süleyman Nazif'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği şifreye göre Seyyid Talip, meşrutiyet idaresinin en büyük düşmanı idi. 31 Mart hadisesini tasvip edecek surette telgraflar yazacak kadar bu yeni yönetime husumet beslemekteydi.¹³² İngiliz istihbaratına göre de Seyyid Talip, İTC muhalifleriyle sıkı işbirliği içindeydi. Ayrıca, Kuveyt şeyhi Mübarek es-Sabah, Necidli İbn Suud ve Muhammara Şeyhi Haz'al ile iyi ilişkileri vardı. Müntefik aşiretleri şeyhi Sadun Paşa'nın ise baş düşmanıydı. Karakter olarak doğuştan hilekâr olup, zeki, vicdansız ve güvenilmez biriydi.¹³³

Basra'da Osmanlı yönetiminin son yıllarında çok etkili olan Seyyid Talip, daha II. Abdülhamid döneminde "hilekâr" ve "güvenilmez" kişiliğini göstermeye başlamıştı.¹³⁴ Şura-yı Devlet mülkiye

The Ideas of Butrus al-Bustan", *IJMES*, sy. II (1980), s. 287-304; Zeine N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, New York 1976; Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, Cambridge 1983; George Antonius, *The Arab Awakening*, London 1945; Tufan Buzpınar, "Arap Milliyetçiliğinin Osmanlı Devleti'nde Gelişim Süreci", *Osmanlı*, II, Ankara 1999, s. 168-178; a.mlf, "Osmanlı Suriyesi'nde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881", *İslam Araştırmaları Dergisi*, sy. 2 (1998), s. 73-90.

131 Charles Tripp, *A History of Iraq*, Cambridge 2000, s. 24.

132 Eylül 1909-Kasım 1910 döneminde valilik yapan Süleyman Nazif'in şifresine göre, eşkıya reislerinden maaş alan Seyyid Talip, mebus olmaya da muvaffak olmuştu. Ayrıca, meclisin devre-i ictimaiyesi bitmediği ve hiçbir işi olmadığı halde Basra'ya gelmişti. Bu "tehlikeli" şahsiyete karşı alınacak tedbirleri soran valiye göre Talip Bey, Meşrutiyet idaresinin de en büyük düşmanıydı; bkz. BOA, DH.MUİ 86-1/11, 7 Rebiülahir 1328/18 Nisan 1910.

133 Özdemir, *a.g.e.*, s. 82-3. Seyyid Talip'in, Mübarek es-Sabah ve Haz'al Han ile olan ilişkileri üzerine, İstanbul'a aldirılması gündeme gelmişti; bkz. BOA, DH.MKT 2673/45, 9 Zilkade 1326/3 Aralık 1908.

134 Tauber, *a.g.m.*, s. 3-4.

dairesi âzâsı olan Talip, 1908 İnkılabı gerçekleştiği sırada İstanbul'da bulunuyordu. Ancak, Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte, İttihatçıların sevmediği Ebulhüda ve İzzet (Holo) Paşa ile olan bağlantıları sebebiyle İstanbul'dan ayrılarak Basra'ya gitti. Yeni rejimle birlikte, sahip olduğu nüfuz ve statü sayesinde Basra mebusu olarak Osmanlı Parlamentosu'na girdi. Bu vesileyle tekrar İstanbul'a döndüğünde, İTC üyeleriyle teması denedi, ancak karşılık bulamayınca Sâdık Bey ile bağlantı kurarak İTC muhalifi Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın kurucuları arasında yer aldı.¹³⁵ Sonra tekrar Basra'ya giden Talip'in, İTC'nin yerel şubesine karşı gerçekleştirdiği faaliyetlerinde yeni vali Mehmet Arif (Mardini) Bey ile ittifak yaptığına dair haberler¹³⁶ üzerine, faâl bir isim olan Süleyman Nazif ile değiştirilince hareketleri kısıtlandı. Buna rağmen, Süleyman Nazif'i valilikten uzaklaştırmayı başardı. İşte bu tarihten (1910), Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar Basra'nın asıl idarecisi ve hâkimi Seyyid Talip oldu.¹³⁷

Seyyid Talip İTC'ye karşı muhalefetini Mutedil Hürriyetperveran Fırkası'nın bir şubesini Basra'da kurarak da gösterdi (Eylül 1911).¹³⁸ Vilayetteki geniş arazi sahipleri ve ileri gelenler de, şubenin üyeleri olarak Seyyid Talip'in yanında yer aldı. Yardımcısı ise, daha önce İTC Basra şubesinin başkanı olan Hacı Mahmud Paşa idi. O'nun ve diğer üyelerin Basra şubesini terk etmesini müteakiben, şube varlığını fiilen yitirdi. Yeni başkan Abdülmuhsin Zuheyr Paşa'nın da Hürriyet ve İtilâf Partisi'ne katılması, şubenin tekrar canlandırılması teşebbüsünü başarısız kıldı.¹³⁹

Basra'da Seyyid Talip önderliğinde İTC'ye karşı yürütülen muhalefet, zamanla Arabizme kaymaya ve Prens Sabahattin'in Osmanlı Adem-i Merkeziyet Fırkası'nı desteklemeye yöneltti.¹⁴⁰ Kısa sürede İttihatçıların baş muhaliflerinden biri olan Talip, Mec-

135 Tauber, a.g.m., s. 4-5.

136 BOA, DH.MKT 2801/68, 13 Rebiülâhir 1327/4 Mayıs 1909.

137 Sözkonusu dönemde basını kontrol etmiş, halka cömert davranmış, gelirlerini arttırmış ve İngiliz konsolosuyla da iyi ilişkiler kurarak Basra'daki nüfuzunu iyice sağlamlaştırmıştı. İstanbul'da olduğu bir sırada, merkezî hükümetin, vilayetteki mülk arazileri devlet arazisine dönüştürme ve yabancılara satma işine karşı çıkması, geniş toprak sahipleri arasında şöhretinin artmasını sağladı; bkz. Tauber, a.g.m., s. 4-5.

138 Kayalı, a.g.e., s. 109.

139 Tauber, a.g.m., s. 5.

140 Çetinsaya, "Irak: XIX. Yüzyıl", *DİA*, XIX, 94.

lis-i Mebusan'da ve daha sonra da meclis dışında adem-i merkezîyetçilerin en önemli liderlerinden biri oldu ve Arap topraklarının geleceğiyle ilgili siyasî faaliyetlerini giderek artırdı. Hatta bir rivayete göre, Meclis-i Mebusan'da iken Şubat 1911'de, Mekke Emiri Şerif Hüseyin'e bir mektup göndererek 'mademki Türkler bizi "dağacına sürüklüyorlar", biz de meclisin Arap üyeleri olarak sizi bütün kalbimizle destekliyoruz ve Arapları Osmanlı boyunduruğundan çıkarmanız durumunda yanınızda yer alacağız' şeklinde ifadeler kullanmıştı.¹⁴¹

Adem-i merkezîyetçilerin öngördüğü "reform" fikri de, yine Seyyid Talip'in liderliğinde olarak Basra'da ilgi görüyordu. Kendisi, İTC ve Hürriyet ve İtilaf Partisi kulüplerinin kapatılmasından birkaç gün sonra, 28 Şubat 1913'te, Hürriyet ve İtilaf kulübünün eski üyeleriyle birlikte Basra Reform Cemiyeti'ni (*Cemiyetü'l-İslahi'l-Basriyye*) kurmuştu. Onun, 1913'ten itibaren başını çektiği reform hareketi, Irak'taki şeyhleri, "Türk idaresinden tam bağımsız olmasa da bir özerklik mücadelesinde" birleştirmeye çalışıyordu.¹⁴² Bu hareket, Basra için de geniş bir "otonomi" talep etmekteydi. Özellikle İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki etkinliğinin giderek artması ise, Irak'taki reform hareketinin hız kazanmasına neden olmuştur.¹⁴³

Gelişmeler üzerine, İTC de Seyyid Talip ile yakınlaşmak istiyordu. Nitekim Talat Paşa'nın isteğiyle, Bağdat Valisi ve 6. Ordu kurmay başkanı Raşid el-Hoca devreye sokuldu. Ancak Seyyid Talip taleplerini biraz daha genişletmeye ve sadece reformlarla yetinmemeye kararlıydı. Bu sırada, 1913 Martı'nın sonlarında, valiye geniş yetkiler veren yeni vilayetler kanunu yayınlandı. Bu kuşkusuz, en azından geniş bir otonomi peşinde olan Seyyid Talip ve Basra eşrafi arasında şok etkisi yaratmıştı. Yeni taleplere maruz kalan hükümet ise, buradaki askeri gücü takviye etmeye başladı. Protestolar ve isyan tehditleri ise gittikçe yükseliyordu.

141 Doğruluğu teyit edilemeyen bu rivayete göre, parlamentonun 35 Arap mebusunun ortak bir bildirisini de bu mektuba eklenmiş, Arap toprakları adına Şerif Hüseyin'i Mekke'nin hâkimi ve bütün Arapların dinî lideri tanıdıklarını, şartlar gerektiğinde biat etmeye hazır olduklarını ilan etmişlerdi; bkz. Tauber, a.g.m., s. 5.

142 Kayalı, a.g.e., s. 147, dn. 79.

143 Fırsattan istifade eden cemiyet başkanı Seyyid Talip de, 1913'te Osmanlı hükümetine karşı vuku bulan protestoları kıskırtmış, sonra da bunu "ustaca" bastırarak mahallî gücünü ve prestijini sergileyen bir gösteriye dönüştürmüştü; bkz. Kayalı, a.g.e., s. 157.

İstanbul ile birlikte Irak'ta, subaylar, öğrenciler ve mebuslar tarafından başka birçok parti ve cemiyetler de kuruldu. Bu oluşumlar, Araplara daha iyi imkânlar, kültürel ve siyasî haklar verilmesini talep ederek adem-i merkezîyet fikrini savunmaktaydılar.¹⁴⁴ İçlerinde özellikle Osmanlı ordusunda görevli Irak kökenli subayların etkin olduğu gizli cemiyetler ise, zamanla önem kazandı. Bu şekilde Suriye'ye göre Irak'ta daha yavaş gelişen Arap milliyetçiliğinin iki ana kaynağını da eşraf ve subaylar oluşturdu.¹⁴⁵

Meşrutiyet'in ikinci kez ilanı, siyasî olduğu kadar, sosyo-kültürel gelişmeleri de hızlandırdı. Özellikle, sosyal ve edebî cemiyetler kurularak sanat ve edebiyat alanlarında önemli faaliyetler gerçekleştirildi. Bazı yerel gazete ve mecmualar neşredildi. 1908 sonrasında çeşitli alanlarda kurulan kulüp ve cemiyetlerin hızla çoğalması, gazete ve dergi sayısında da bir patlama yaratmıştı. Her üç Irak vilayetiyle ilgili olarak verilen rakamlara göre, 1908-1914 döneminde Musul, Bağdat ve Basra'da, büyük bölümü kısa ömürlü olmak üzere toplam 69 gazete ve 17 mecmua yayın hayatına girmişti.¹⁴⁶

Jön Türklerin İranlı meşrutiyetçilerle olan bağlantıları ile meşrutiyet devriminin Necef ve Kerbela gibi Şii kentleri üzerindeki etkileri, konunun kapsam ve bütünlüğü açısından üzerinde durulması gereken bir diğer konudur. İhtilali gerçekleştiren Jön Türkler, her iki tarafı da harekete geçiren "meşrutiyet taraftarlığı" ortak paydasından dolayı İranlı meşrutiyetçilerle gittikçe dost olmaya başlamıştı.¹⁴⁷ Buradan hareketle İttihatçıların, Bağdat ve idarî bakımdan buraya bağlı Şii kentler olan Kerbela ve Necef kanalıyla İran'daki ihtilalcileri desteklediğini öncelikle belirtmek gerekir.¹⁴⁸ Kuşkusuz aynı destek, Osmanlı ve İran meşrutiyetleri-

144 II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan resmî ve gizli cemiyetler için bkz. Kurşun, *a.g.e.*, s. 87-132.

145 Çetinsaya, "Irak: XIX. Yüzyıl", *DİA*, XIX, 95.

146 Çetinsaya, *a.g.m.*, XIX, 95; Tripp, *a.g.e.*, s. 22.

147 Abdul-hadi Hairi, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran*, Leiden 1977, s. 88; a.mlf., "Why Did the Ulama Participate in the Persian Constitutional Revolution of 1905-1909?", *Die Welt Des Islams*, New Series, vol. 17, issue 1/4 (1976-1977), s. 133.

148 II. Meşrutiyet'in ilanı ve İttihatçıların yönetimde etkilerini arttırmasıyla birlikte İran ile olan ilişkiler bir barış havasına girmişti. Hem yeni hükümetin, 1905'ten itibaren ele geçirilen İran topraklarından (Pisve, Lehican vb.) çekileceği izlenimi doğmuş, hem de İTC, Halil (Kut), Yakup Cemil, Sapançalı Hakkı ve Abdülkadir gibi silahşörleri, şaha karşı savaştan Azerbaycanlı meşrutiyetçilere yardım için gizlice ❖

ne arka çıkan ve iki taraf arasında “aracı” durumunda olan Iraklı Şii müçtehitler için de geçerliydi.¹⁴⁹

İranlı ihtilalcileri destekleyen grup içinde yer alan Babanzade Hamdi ve Süreyya Beyler, 1909 yılı başlarında Bağdat’a geldiler. Aynı dönemde, Şii kasabası Kâzımeyn’de, Bağdat’taki İran konsolosluğunda tercümanlık yapan bir İranlının başkanlığında olmak üzere, “İran Liberal Komitesi” kuruldu. İngiliz konsolosuna göre bu İranlı, pek muhtemeldir ki, Babanzade Hamdi Bey ile derin ve samimi ilişkiler içindeydi. Yine aynı süreçte, Şii kenti Nəcəf’te de başka bir komite daha kurulmuş ve Süreyya Bey’in desteğini kazanmıştı.¹⁵⁰

Yukarıdaki gelişmelerden kısa süre önce, İstanbul’daki İran komitesinden Kâzımeyn Komitesi’ne, özellikle Rus ve İngilizlerin İran’a verdikleri borçları protesto etmesini isteyen bir telgraf gönderildi. Bu tepkinin en önemli sebebi, 1908’den itibaren Avrupa’nın İran topraklarındaki nüfuz mücadelesinin yoğunlaşmasıydı. Diğer yandan Rus birlikleri de, Rusya’nın bölgedeki ekonomik çıkarlarını güvence altına almak için Kuzey İran’daydı. Bu şartlar altında, Nəcəf ve Kerbela’daki müçtehitler ise, Rusya ve İngiltere’nin, Şah’a yeni krediler vererek İran üzerindeki nüfuzlarını arttırmalarından endişe etmekteydiler. Gelişmeler üzerine, Kâzımeyn Komitesi ve Nəcəf’teki müçtehitler, Bağdat’taki İngiliz, Rus, Fransız ve Alman konsolosluklarına, İran’da yabancılara verilen ödümlerin geçersiz olduğuna ve İran’a verilecek kredilerin geri ödenmeyeceğine dair protesto mektupları göndermeye başlar. İngiliz konsolosuna göre bu durum, faaliyet merkezinin Nəcəf’ten İstanbul’a taşındığını ve Jön Türklerin İranlı meşrutiyetçilere desteğinin de, bu değişimde -muhtemelen- etkin olduğunu gösteriyordu.¹⁵¹

İran’a göndermişti. Tebriz’de mücadeleyi sürdüren Azerilere destek sonraları da sürdü. İttihatçılar, İranlı meşrutiyetçiler için iyi bir modeldi. 31 Mart hadisesi üzerine Halil Paşa ve ekibi geri dönse de, Mehmet Emin (Yurdakul) ve Ömer Naci gibi Türkçülerin “ittihad-ı İslam” amaçlı İran gezileri devam etti. İTC, Şii müçtehitlerle, tıpkı II. Abdülhamid’in yaptığı gibi, yakın bir ilişki kurmuştu. Zaten İran’daki meşrutiyet hareketinin arkasında en büyük desteği de bu grup (müçtehitler) sağlıyordu; bkz. Gökhan Çetinsaya, “Dünden Bugüne Türkiye-İran İlişkileri Üzerine Bazı Notlar”, *Birikim*, sy. 96 (Nisan 1997), s. 46-47.

149 Abdul-hadi Hairi, a.g.m., s. 133-4.

150 PRO, FO, 195/2308, “Young Turks and Persia”, Confidential Memorandum no: 17.

151 Aynı belge.

Meşrutiyetin ilanının, kutsal Şii kentlerindeki etkileri ise çok boyutluysa da. Meşrutiyeti ve anayasacılığı şeriat olarak algılayan Necef ve Kerbela'daki Şii müçtehitler, hem İran meşrutiyetini (1906), hem de Osmanlı meşrutiyetini desteklediler.¹⁵² Bu grup, İran devrimi sırasında, anayasayı desteklemekteki en önemli amaçlarının dini korumak ve İslam dışı bir idareci olarak gördükleri Muzafferüddin Şah'ın yönetimine son vermek olduğunu açıklamışlardı.¹⁵³

Diğer yandan, Osmanlı meşrutiyetinin ilanı ile oluşan yayın ve dernek kurma özgürlüğü, Irak'taki Arap Şiiler üzerinde önemli değişikliklere yol açtı. Jön Türk devrimi, İran devrimini İran'ın bir iç işi olarak gören ve bundan pek etkilenmeyen Arap Şiileri üzerinde büyük etki yaratmış; bu topluluğa, siyasî konulara girme, din ve millet ile ilgili temel sorunları tartışma imkânı sağlamıştı.¹⁵⁴ Her iki devrim, kutsal kentlerdeki siyasal hayatı da dönüştürme uğrattı. İnsanlar, meşrutiyetin yanında ya da karşısında yer alarak parlamenter sistem konusunda tartıştılar.

Meşrutiyet'in ilanı, Şii kentlerindeki edebiyat hayatını, kitap, gazete ve dergilerin yayınlanmasını da teşvik etmişti. Buna paralel olarak bölge halkı, Osmanlı, İran, Mısır ve Hindistan gazete ve dergilerini takip edebilmekteydi. Aynı dönemde, Necef'te bir gazete ve iki dergi neşredildi. Yine Osmanlı anayasasının sağladığı ifade özgürlüğü, kutsal şehirlerde çok sayıda kitabın yayınlanmasını sağlamıştı. Bu yayın özgürlüğü, Şiiler ile Sünniler arasında fikir alışverişine imkân sağlayarak iletişim ve işbirliğini de arttırmıştır.¹⁵⁵

Kanun-ı Esasî'nin yeniden yürürlüğe girmesi, Irak'ta Şii laik eğitiminin de başlangıcı oldu.¹⁵⁶ Nitekim bu süreçte, Bağdat, Kâzımeyn, Necef ve Hille'de ibtidaîler (ilkokul) açıldığı gibi, Bağdat'taki ilk Şii okulu Mektebü't-Terakkî el-Caferî el-Osmanî de bu dönemde kuruldu. Bunlara ilaveten, İran anayasasını destekleyenler tarafından Necef'te, matematik ve yabancı dillerin öğretildiği iki okul daha açıldı.

152 Iraklı Şii müçtehitlerin bu konudaki rolü için bkz. Abdul-hadi Hairî, *a.g.e.*, s. 87 vd.; Tripp, *a.g.e.*, s. 23.

153 Yitzhak Nakash, *Irak'ta Pandora'nın Kutusu Şiiler*, çev. Metin Saltoğlu, Ankara 2005, s. 51.

154 Nakash, *a.g.e.*, s. 52.

155 Nakash, *a.g.e.*, s. 53.

156 Nakash, *a.g.e.*, s. 52.

Sonuç olarak Bağdat, Musul, Basra, Nəcəf ve Kerbela gibi özelliikli ve önemli şehirlerden verilen örnekler göstermektedir ki, II. Meşrutiyet'in ilanı, Irak'ta beklenmeyen bir gelişme olarak isteksizce ve şüpheyle karşılandı. Bu durum, etnik ve dinî yapıyı oluşturan toplumsal katmanlar ile eşraf ve aşiretler arasında ciddi bir gerginlik ve çatışma ortamı da yarattı. Özellikle Bağdat, Musul ve Basra'da meydana gelen ve büyük karışıklıklara yol açan önemli hadiseler ise, farklı sebeplerin yanında, sözkonusu gerginlik ve çatışma ortamının birer tezahürü idiler. Bu ortam içinde, II. Abdülhamid döneminde nüfuz kazanan bazı aşiretler, tarikat şeyhleri ve eşraf aileleri, II. Meşrutiyet döneminde muhalefetin önde gelen isimleri oldular.

Yukarıdaki tespitlerin tabii bir sonucu olarak Meşrutiyet'in ilanı, Irak topraklarındaki sosyal ve iktisadî yapı nedeniyle zaten zayıf olan emniyet ve asayiş durumunu iyileştirmemiş, aksine daha da kötüleştirmiştir. Nitekim, 1908'de bölgeye bir seyahat gerçekleştiren Babanzade İsmail Hakkı da bu durumu, "...zavallı Irak!... Meşrutiyet'ten, kanundan, güvenlik nimetinden ne kadar uzaksın!.." ifadesiyle dile getirmişti.¹⁵⁷

Abstract

Reflections of the Second Constitution in Iraq

The article aims to analyze the reflections of the proclamation of Second Constitution in Iraq. By this means, some sections were presented from Baghdad, Basrah and Mosul Provinces which formed Iraq. Such proclamation was generally received suspiciously and unwanted situation in these provinces. Appearing disorder and tension caused some important political and social events which ruined security and public order in Iraq.

Keywords: Baghdad, Mosul, Basrah, Second Constitution, The Committee of Union and Progress.

¹⁵⁷ Babanzade İsmail Hakkı, *a.g.e.*, s. 167. Irak'taki suç oranının yüksekliğinden şikayet eden İsmail Hakkı, Irak'taki gyabî hükümlerin, bedelinin tahsil edilmesi mümkün olmayan borçlardan daha fazla olduğunu belirtir; *a.e.*, s. 162.